

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ

Б.Б. БЕРКИНОВ, М.Н. СУННАТОВ

«ИНСТИТУЦИОНАЛ ИҚТИСОДИЁТ»

ФАНИДАН

МАЪРУЗАЛАР МАТНИ

ТОШКЕНТ-2011

© Б.Б. Беркинов, М.Н. Суннатов. Институционал иқтисодиёт (Маърузалар матни) – Т. ТДИУ, 2011й, 279 бет.

Такризчилар: Турсун Шодиевич Шодиев, иқтисод фанлари доктори, профессор,
Ҳасан Пирназарович Абулқосимов, иқтисод фанлари доктори,
профессор.

Маърузалар матни “Институционал иқтисодиёт” фани дастурига мувофиқ ёзилган ва унда ушбу фаннинг методологик асослари, предмети ва асосий тушунчаларининг мазмун-моҳияти ёритилган. Шунингдек, қўлланмада жамиятда расмий ва норасмий институтларнинг ролига, шартномалар, трансакция харажатлари, хуфёна иқтисодиёт, мулкчилик, фирма, давлат ва уй хўжалиги назарияларининг асосларини ёритишга кенг ўрин берилган.

Ушбу маърузалар матнидан олий ўқув юртлари бакалаврият йўналиши талабалари, магистрантлар, аспирантлар ҳамда ўқитувчилар, шунингдек, институтлар иқтисодиёти масалалари билан қизиқувчи мутахассислар фойдаланишлари мумкин.

МУНДАРИЖА

Кириш	
1-БОБ. Институционал назарияларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши	
1.1. Институционал назарияларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши тарихи	
1.2. Институционализмнинг методологик асослари ва институционал таҳлилда бошланғич нуқта масаласи.....	
1.3. Неоинституционал назариянинг асосий йўналишлари.....	
1.4. Институционал иқтисодиётнинг ривожланиш хусусиятлари.....	
2-БОБ. Институтлар ва уларнинг жамият ривожланишидаги роли.....	
2.1. “Институт” ва “норма” тушунчаларининг моҳияти.....	
2.2. Расмий ва норасмий нормалар ва уларнинг шаклланиши.....	
2.3. Институционал матрица.....	
2.4. Институционал ўзгаришлар ва институтларнинг ўзаро боғлиқлиги.....	
3-БОБ. Режа институти ва бозор институти.....	
3.1. Иқтисодиёт конституцияларининг шаклланиши.....	
3.2. Буйруқбозлик иқтисодиёти нормалари.....	
3.3. Бозор конституцияси нормалари.....	
3.4. Мулкчилик ҳуқуқларини иқтисодий асослаш.....	
3.5. Мулкчилик ҳуқуқларини тафсирлаш.....	
4-БОБ. Мулкчилик шакллари ривожланиш эволюцияси.....	
4.1. Мулкчилик таърифларининг таҳлили.....	
4.2. Мулкчилик муносабатларини амалга оширишнинг тарихий шакллари.....	
4.3. Мулкчий ҳуқуқлар.....	
5-БОБ. Фирма назарияси.....	
5.1. «Принципал» ва «агент» ўзаро муносабатлари муаммоси.....	
5.2. «Принципал-агент» муаммоларини ҳал этиш вариантлари.....	
5.3. Фирманинг ички тузилмаси.....	
5.4. Фирмалар типологияси. Фирмани ривожлантириш траекторияси.....	
5.5. Фирмаларнинг асосий хиллари.....	
6-БОБ. Давлат институционал ташкилот сифатида.....	
6.1. Давлатнинг функциялари.....	
6.2. Мулкчилик ҳуқуқларини тафсирлаш ва ҳимоя қилиш.....	
6.3. Давлатнинг «муваффақиятсизликлари».....	
6.4. Давлат «чегараси».....	
Глоссарий.....	
Адабиётлар рўйхати.....	

Кириш

Ҳар қандай жамият институционал муҳитини ташкил этувчи маълум бир институтлар доирасида фаолият юритади ва ривожланиб боради.

Ўзбекистонда мустақилликнинг дастлабки йилидан бошлаб беш тамойил асосида¹ босқичма-босқич амалга оширилган ислохотлар жараёнида ижтимоий-иқтисодий ҳаётнинг барча соҳаларида ўзгаришларга эришилди, иқтисодиётнинг янги хўжалик юритувчи субъектлари – йирик акциядорлик жамиятлари, холдинг компаниялар ва хусусий мулкчиликнинг турли шакллари барпо этилди. Шу билан бир вақтда улар фаолият юритишини белгиловчи расмий қоидалар (конституция, қонунлар, фармонлар ва б.)ни ҳамда миллий кадриятлар, урф-одатлар ва бошқа норасмий нормаларни ўз ичига олувчи институционал асослар яратилди. Ана шулар жамиятда мулкчилик, ишлаб чиқариш ва тақсимот муносабатларини такомиллашувига, моддий, табиий ва меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланишга кучли таъсир кўрсатади.

Шу боис институционал муҳитни фаоллаштириш, фаолият кўрсатаётган иқтисодиётнинг ривожланиш қонуниятларини билиш, уни модернизация қилиш йўллари танилаш ва хавф-хатарнинг олдини олишнинг самарали воситаси зарур. Ана шундай воситалардан бири бўиб институционал иқтисодиёт ҳисобланади.

Институционал иқтисодиёт – бу иқтисодий назария ва хўжалик амалиётини институционал ўзгаришларнинг ўзаро боғлиқлигида ўрганувчи замонавий иқтисодий фикрларнинг илмий йўналишларидан биридир. Ушбу йўналиш Ғарб мамлакатлари иқтисодиёти ривожланиши, талаб ва тақлиф қонунларининг ишлаши, хўжалик юритувчи субъектларнинг ҳуқ-атвори, бозор ва маъмурий механизмларнинг фаолият кўрсатиши, иқтисодий ўсиш ва шу каби бошқа бир қатор жараёнлар ва ходисаларни ўрганишда кенг тадбиқ этиб келинмоқда.

Шуларни ҳисобга олганда ушбу назарияни кенг ўрганиш ва ундан Ўзбекистон иқтисодиётида институционал ислохотларни кенгайтириш ҳамда барқарор иқтисодий ўсишни таъминлашни муҳим назарий асоси сифатида фойдаланиш мамлакатимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришга хизмат қилади.

Ҳозирги кунда институционал иқтисодиёт фани иқтисодий назариянинг узвий бир йўналиши сифатида дадил майдонга чиқди. Ушбу фан Россия, Украина, Болтиқ бўйи ва бошқа қатор ўтиш иқтисодиётига эга бўлган мамлакатларнинг иқтисодиёт йўналишида кадрлар тайёрловчи олий ўқув юрларида кенг ўқитилмоқда ва мазкур фан бўйича кафедралар ташкил этилган.

Эътиборингизга ҳавола этилаётган мазкур маърузалар матнида неоинституционал назариянинг методологик асосларига, асосий қоидаларига, тамойилларига, ушбу йўналиш вакиллариининг илмий қарашларига, жамиятдаги расмий қоидалар ва норасмий нормаларни мувофиқлаштириш муаммосига, норасмий институтларнинг ролига муҳим аҳамият берилган.

Шунингдек, маърузалар матнида институционал иқтисодиётнинг тадқиқот усули сифатида ўйинлар назарияси ва моделлаштириш тавсифига, режа ва бозор институтлари фаолияти нормалари ҳамда шартномалар хилларига эътибор қаратилган. Трансакция ва трансакция харажатлари назарияси, трансформацион ёндашувнинг ўзига хос хусусиятлари ва унинг аҳамияти ҳамда таҳлилий усуллари изоҳлаб берилган. Қўлланмада институтларни янги институционал муҳитга жорий этиш жараёнларини ўрганишга кенг ўрин ажратилган.

Ушбу маърузалар матнининг асосини Т.Веблен, Р.Коуз, Д.Норт, О.Уильямсон, Т.Эггертсон каби институционализмнинг жаҳонда тан олинган асарларига таянган Мустақил давлатлар ҳамдўстлиги мамлакатлари олимларининг сўнгги йиллар мобайнида чоп этилган неоинституционал назария доирасидаги тадқиқотларнинг янги йўналишларини белгилаб берган илмий ишлари ташкил этади. Бу ерда гап, биринчи галда, Россиялик олимлар А.Н.Олейник, Р.И.Капелюшников, В.М.Полтерович, В.Л.Тамбовцев, А.Е.Шаститко ҳамда Ўзбекистонда ўтиш даври иқтисодиётида мулкчилик ҳуқуқи, институционал ислохотлар, трансакция ва шартномалар, хуфёна ва норасмий иқтисодиёт назариялари билан боғлиқ бўлган Х.Абулқосимов, А.Бекмуродов, И.Бутиков, А.Расулев, А.Ортиқов, Т.Шодиев, Ш.Шодмонов, А.Исаходжаев, Н.Юсупова, Р.Яушев, А.Қодиров, С.Ғуломов ва бошқаларнинг ишлари ҳақида бораёпти.

Ушбу маърузалар матнининг пайдо бўлишида кўп жиҳатдан Тошкент давлат иқтисодиёт университети кутубхонасида жамланган институционал иқтисодиёт бўйича хорижий, хусусан, Россияда чоп этилган илмий монографиялар, дарсликлар ва ўқув қўлланмалардан кенг фойдаланиш

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. –Т.: “Ўзбекистон”, 1995, - 269 б.

имконияти муҳим роль ўйнади. Шунингдек муаллифлар ушбу маърузалар матнини синчклаб ўқиб, уни яхшилаш бўйича ўз фикр-мулоҳазаларини билдирган профессор Т.Шодиевга, профессор Ҳ.Абулқосимовга, доцент Н.Ўрмоновга ҳамда қўлланманинг компьютер матнини тайёрлашга катта ҳисса қўшганлиги учун илмий ходим М.Қораевга ҳам самимий миннатдорчилик изҳор этади.

Маърузалар матнининг мазмун-моҳиятини янада бойитиш ва уни такомиллаштириш юзасидан билдирилган ҳолисона фикрларни муаллифларга ТДИУнинг “Макроиктисодиёт” кафедрасига йўллашингиз мумкин.

1-БОБ. ИНСТИТУЦИОНАЛ НАЗАРИЯЛАРНИНГ ПАЙДО БЎЛИШИ ВА РИВОЖЛАНИШИ

1.1. Институционал назарияларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши тарихи

1.2. Институционализмнинг методологик асослари ва институционал таҳлилда бошланғич нуқта масаласи

1.3. Неоинституционал назариянинг асосий йўналишлари

1.4. Институционал иқтисодиётнинг ривожланиш хусусиятлари

1.1. Институционал назарияларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши тарихи

Илмий иқтисодий назариялар шаклланиши XVII асрда Европада дастлаб В.Петти, Буагильбер, кейинроқ эса, А.Смит ва Д.Рикардоларнинг классик иқтисодий таълимотлари билан тавсифланади. XIX асрнинг етмишинчи йилларига келиб, классик назариянинг К.Менгер, М.Жевонс, Л.Вальрас ва бошқа тадқиқотчиларнинг фаолияти замиридаги маржинал ёндашув билан кенгайиши неоклассик назария сифатида А.Маршаллнинг “Иқтисодиёт принциплари” асарида ўз ифодасини топди. А.Маршаллнинг қарашлари Ж.Б.Кларк изланишларида такомиллашди.

Неоклассик назариянинг асосий тамойиллари икки қисмдан иборат. Асосий тамойилларнинг биринчи қисмини классиканинг “эски” тамойиллари, иккинчи қисмини эса, неоклассиканинг “янги” тамойиллари ташкил этади. “Эски” тамойиллар “қатъий негиз” бўлса, “янги” тамойиллар неоклассиканинг «ҳимоя қобиғи»ни ташкил этади.

“Эски” тамойилларга қуйидагилар киради:

* бозорда ҳамма вақт мувозанат мавжуд, у ягона Парето (Вальрас-Эрроу-Добре) оптимуми талабларига мос келади;

* бозорда индивидлар томонидан оқилона танлов амалга оширилади;

* индивидларга ташқи омиллар таъсир кўрсатмайди, уларнинг бирор ҳолатни афзал билиши барқарор ва экзоген хусусиятга эга;

* харажатларнинг ягона тури – ишлаб чиқариш харажатлари ҳисобга олинади. Айни чоғда айирбошлаш харажатлари эътиборга олинмайди.

“Янги” тамойилларга кўра:

* бозорда айирбошлашни амалга ошириш учун ресурсларнинг хусусий мулклиги асосий замин ҳисобланади;

* индивидларда битим тўғрисидаги барча ахборот мавжуд;

* айирбошлаш чегаралари камайиб боровчи фойдалилик тамойили асосида ҳамда ресурсларнинг дастлабки тақсимланишидан келиб чиқиб, белгиланади.

Классик назариянинг ривожланишида кузатиладиган исталган қоида тузатишлар ва аниқлаштиришлар жараёнида «Эски тамойиллар»ни ташкил қилувчи фикрлар ўзгаришсиз қолиши лозим. Улар тадқиқот парадигмасини, назарияни изчил қабул қилувчи ҳар қандай тадқиқотчининг танқиди қанчалик кескин бўлмасин, “эски” тамойиллардан воз кечилмайди. Аксинча, назариянинг ривожланишига қараб унинг тадқиқот предметида «янги тамойил»ни ташкил қилувчи қарашларга доимий тузатишлар, янги унсурлар киритилади.

«Эски» институционализм назариясининг моҳиятини янада тўлиқроқ кўриб чиқиш учун ушбу илмий йўналишнинг кўзга кўринган вакиллари ҳисобланган Т.Веблен, К.Поланьи ва Ж.К.Гэлбрейт қарашларига мурожаат этиш мумкин. Машинали ишлаб чиқаришнинг пайдо бўлишини таҳлил қилишда капиталист билан ёлланма ишчи ўртасидаги муносабатлар тизими меҳнат тақсимоти қабул қиладиган қуйидаги ташкилий шакллар орқали уларнинг ўзаро таъсирига эътибор қаратилди: табиий меҳнат тақсимоти → кооперация → мануфактура ва мутлақ қўшимча қийматни шакллантириш → хусусий ишчининг пайдо бўлиши → машиналарнинг пайдо бўлиши → фабрика → нисбий қўшимча қийматни шакллантириш.

Карл Поланьининг таъкидлашича, айнан миллий ресурслар ва меҳнат бозорининг шаклланиши асосида давлатнинг аралашуви ётади. Ғарбий Европанинг барча ички бозорлари маҳаллий бозорлар табиий эволюциясининг натижаси эмас, балки давлатнинг аралашуви орқали барпо этилган.

Т.Веблен «Бекорчи синф назарияси» (1899) [32] асаридаги одатлар тўғрисидаги таҳлилда холизм методологиясини қўллайди. Одатлар индивидларнинг бозордаги, сиёсий соҳадаги, оиладаги хатти-ҳаракатлари доираларини белгилаб берувчи институтлардан бири ҳисобланади. Инсонлар хатти-ҳаракати Веблен томонидан иккита жуда қадимий одатдан келтириб чиқарилади. Бу одатларни

у рақиблик ҳиссиёти (бошқалардан биринчи бўлиш, умумийликдан ажралиб туриш истаги) ва маҳорат ҳиссиёти (ҳалол ва самарали меҳнат қилишга мослашиш) деб номлайди. Ушбу муаллифнинг фикрига кўра, рақиблик ҳиссиёти мулкчилик ва бозордаги рақобатнинг асосида ётади. Ушбу ҳиссиётнинг ўзи индивид ўз танловини амалга оширишда ўз фойдалилигини кўпайтиришни эмас, балки бошқаларнинг кўз ўнгида ўз нуфузини оширишни кўзловчи «ошқора истеъмол»ни изоҳлайди. Масалан, сотиб олмоқчи бўлган автомобилни танлашда истеъмолчи унинг нархига ва техник хусусиятларига эмас, балки муайян русумдаги машинага эгалик қилиш орқали таъминланадиган нуфузга эътиборни қаратади.

Ва ниҳоят, “эски” институционализм намоёндаси Ж.К.Гэлбрейт таҳлилни ахборот ва ахборот алмашувининг иштирокчилар ўртасида тақсимланиши масалаларидан бошлайди. Унинг асосий фикри – ҳозирги бозорда ҳеч ким тўлиқ ахборотга эга эмас. Ҳар бир шахснинг билимлари ихтисослашган бўлиб, хусусий аҳамиятга эга, ахборот тўлиқлигига фақат ушбу тўлиқ бўлмаган билимларни бирлаштирувчи ташкилот доирасида эришиш мумкин, деб таъкидлайди. Бунда ҳокимият алоҳида шахсдан гуруҳга бирлашган, индивидуалликка эга бўлган ташкилотлар кўлига ўтади. Сўнгра бу ташкилот индивидларнинг хатти-ҳаракатига кўрсатадиган таъсирни таҳлил қилиб, индивидлар тавсифларини институционал муҳит функцияси сифатида кўриб чиқади. Масалан, унинг таъкидлашича, истеъмол талабининг ўсиши истеъмолчиларнинг ўз ички туйғулари юқори бўлишидан эмас, балки уларни ишонтириш учун рекламадан фаол фойдаланувчи корпорациялар манфаатларининг ўсишидан келиб чиқади.

Бозор иқтисодиёти муносабатларининг жадал ривожланиши баробарида иқтисодий тадқиқотлар кўлами янада кенгайди ва чуқурлашди. Бу билан ҳозирги замон иқтисодий таълимотларининг йирик йўналишлари шаклланиши рўй берди.

Ҳозирги замон иқтисодий таълимотларини ўрганишнинг кенг тарқалган ёндашувларига кўра, улар учта йўналиш: неоклассика, институционализм ва кейнсчиликдан иборат. Бирок, мамлакатимизда мазкур йўналишлар – айниқса, институционализм йўналиши соҳасидаги илмий – назарий, ўқув-услубий жабҳалар яхлит баён этилган адабиётларни етарли деб бўлмайди.

Институционализмнинг назарий йўналиш сифатида шаклланиши бевосита классик ва неоклассик назариялар билан боғлиқ. Бинобарин, неоклассика тамойилларидаги юқорида кўрсатилган чекловларни ҳисобга олган ҳолда бозор моделини тузишга йўналтирилган назария – институционализм ҳисобланади. Ушбу назариянинг тадқиқот марказида институтлар – инсонлар томонидан барпо этиладиган ва ўзаро ҳамкорликни таркибловчи сиёсий, иқтисодий ҳамда ижтимоий меъёрлар ва қоидалар туради. Институционал назария қоидалари неоклассик ёндашувга нисбатан янги назария бўлиб, бозор муносабатлари таҳлилининг янги соҳасидир.

Институционализм бугунги кунда иқтисодиёт фанининг энг тез ривожланиб бораётган йўналишларидан бири ҳисобланади. Бу кўпроқ неоинституционал иқтисодий назарияга ёки янада кенгроқ айтадиган бўлсак, неоинституционал назарияга ёки неоинституционализмга тааллуқли.

Илмий манбалар [30, 32, 34, 40, 41, 47] гувоҳлик беришича, неоинституционализм чуқур тарихий илдизга эга. XIX аср охири – XX аср бошида юзага келган “эски” институционализмнинг дастлабки асосчилари бўлиб Т.Веблен, Ж.Р.Коммонс ва У.Митчеллар ҳисобланишади. Ҳозирги замон иқтисодчилари уларнинг ишларидан бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган ва иқтисодиёт фанининг анъанавий усуллари ёрдамида изоҳланиши қийин бўлган жараёнларни таҳлил қилиш имконини берувчи ғояларни топмоқда.

Бироқ ўтган асрнинг 60-70 йилларигача институционал йўналиш анча суст ривожланган. Кейинчалик эски ғоялар иккинчи босқич институционалистлари – Ж.К.Гэлбрейт, Р.Хайлбронер, Ф.Перру, Ж.Фурастье, Г.Мюрдаль ва бошқаларнинг ишларида ўз аксини топган.

“Эски” (замонавий) институционализмнинг учинчи босқичи асосан Ж.Ходжсон бошчилигидаги [55] “кембридж мактаби” олимларининг фаолияти билан боғлиқ ҳисобланади.

Шу билан бирга турли иқтисодий мактабларга мансуб бир қатор иқтисодчилар [30, 31] институционал тизимларни таҳлил қилиш билан шуғулланиб, ўз тадқиқотларида институционал ёндашувдан бевосита ёки билавосита фойдаланишган.

Институционал назариянинг кўп сонли масалаларини ёритувчи адабиётларда институционализм турли йўналишларининг методологик хусусиятлари тўғрисидаги фикр-мулоҳазаларга катта аҳамият берилган [31, 39, 40, 50, 56].

“Эски” институционализм билан неоинституционализмда кўплаб умумийлик мавжуд – бу институтларни тадқиқ этиш, шунингдек ижтимоий-иқтисодий ҳодисаларни ўрганишга нисбатан

эволюцион ёндашувнинг айрим жиҳатларини таҳлил қилишдир. Умуман олганда ушбу иккита ёндашув кесишув нуқталарига эга эмас.

Россиялик олим Р.Нуреевнинг фикрига кўра, “эски” институционализм билан неоинституционализм ўртасида, камида, учта асосий фарқ мавжуд².

1) Агар “эски” институционалистлар замонавий иқтисодий назария муаммоларини жамиятдаги бошқа фанлар усуллари билан ўрганишга интилган ҳолда ҳуқуқ ва сиёсатдан иқтисодиёт томон боришса, неоинституционалистлар бунга тўғридан-тўғри қарама-қарши йўлдан боришади, яъни ўз таҳлилида неоклассик иқтисодий назария воситаларига таянади, замонавий микроиқтисодий усулларни қўллаган ҳолда сиёсий ва ҳуқуқий муаммоларни ўрганишади.

2) “Эски” институционализм асосан индуктив усулга асосланиб, алоҳида ҳолатлардан умумлаштиришга томон интилди, бунинг натижасида, қатор иқтисодчиларнинг фикрига кўра, умумий институционал назария юзага келмади; неоинституционализм дедуктив йўлдан бориб, неоклассик иқтисодий назариянинг умумий тамойилларидан ижтимоий ҳаётнинг муайян ҳодисаларини изоҳлашга интилоқда.

3) “Эски” институционализм радикал иқтисодий тафаккур оқими сифатида асосий эътиборни инсонлар манфаатларини ҳимояловчи жамоалар (асосан, касаба уюшмалари ва ҳукумат) ҳатти-ҳаракатига қаратди; неоинституционализм қайси жамоа аъзоси бўлиш унинг учун фойдали эканлигини ўз манфаатларига амал қилган ҳолда ҳал этувчи мустақил индивидга эътибор қаратади.

4) “Эски” институционализм методологик холизмдан фойдаланади, уни умумий тарзда қуйидагича таърифлаш мумкин: “институтлар бирламчи, индивидлар иккиламчи”. Ушбу ҳолат неоинституционал назарияга асос қилиб олинди.

Шу нуқтаи назардан “эски” ва “янги” институционал мактабларни бир биридан фарқлаш лозим. Инглиз иқтисодчиси Ж.Ходжсон [55] у ёки бу йўналишга мансуб олимларни қуйидагича тарзда таснифлашни таклиф қилади:

“Эски” институционал мактаб: Т.Веблен, Ж.Р.Коммонс, У.Митчеллар, Й.Шумпетер, Ж.К.Гэлбрейт, Ф.Найт, К.Полани, К.Айрес, Г.Мюрдаль.

“Янги” институционал мактаб: Р.Коуз, Д.Норт, О.Уильямсон, Р.Познер, М.Олсон, Ф.Хайек.

Ж.Ходжсоннинг фикрига кўра [55], агар “эски” мактаб дарвинизмга асосланиб, рақобатлашувчи институтлар тўғрисидаги асослардан фойдаланган ҳолда институтларнинг узоқ вақт мобайнида ривожланишини кўриб чиққан бўлса, “янги” мактаб ижтимоий дарвинизмдан йироқлашиб, ўз тадқиқотларини методологик индивидуализм нуқтаи назаридан олиб бормоқда. Шундай қилиб, Ж.Ходжсон “янги” мактабни кўп жиҳатдан танқид қилади. Унинг таъкидлашича, “янги” мактабнинг ночорлиги шунда намоён бўладики, тадқиқотларга жамият ўзининг “табиий ҳолатида” асос қилиб олинган бўлиб, унда қандайдир инсоний муносабатлар мавжуд, лекин институтларсиз; институтлар урф-одатлар ва қоидалар билан биргаликда пайдо бўлиши, сўнгра эса инсонлар томонидан қонуният сифатида очилиши ҳисобга олинмайди. Масалан, К.Магнер пулнинг пайдо бўлиши муаммосини тадқиқ этишни жамиятнинг унда пул мавжуд бўлмаган институтлардан ҳоли бўлган ҳолатини таҳлил қилишдан бошлаб, сўнгра эса уларнинг пайдо бўлишига индивидуал агентларнинг оқилона қарорлари натижаси сифатида қарайди. О.Уильямсон ҳам асос сифатида институтлардан ҳоли макон – институтларсиз бозорни кўриб чиқади, сўнгра эса трансакция харажатларини қисқартирувчи тузилмалар сифатида фирмаларнинг пайдо бўлишини тадқиқ этган. Ж.Ходжсоннинг фикрича [55], неоинституционал оламнинг бундай тахмини нотўғри, чунки жамият азалдан институционалланган. Ушбу хулоса, унинг таъкидлашича, кўплаб иқтисодчиларнинг “эски” мактаб институционалистларининг ғояларига қайтишига сабаб бўлди.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, “янги” институционал мактаб, неоинституционал назария ва янги институционал иқтисодиёт – буларнинг барчаси битта нарса эмас. “Янги” мактаб, Р.Нуреевнинг фикрича, ўз асосларига кўра бир-биридан фарқ қилувчи иккита сўнги йўналиш: неоинституционализм учун неоклассик назария ва янги институционал иқтисодиёт учун “эски” институционализм йўналишларига асос бўлиб хизмат қилди.

Янги институционал иқтисодиёт вакиллари томонидан нафақат ушбу йўналиш доирасида, балки бошқа йўналишлар доирасида ҳам тан олинди, кенг қўлланилган бир неча назария ишлаб чиқилди. Булар ўйинлар назарияси (Ж. Фон Нейман, О.Моргенштерн, Ж.Нэш) ва тўлиқсиз

² Нуреев Р. Институционализм: вчера, сегодня и завтра. В кн. «Институциональная экономика». Учебное пособие / А.Олейник. –М.: ИНФИМ, 2000. -5-7 б.

оқилоналик назарияси (Г.Саймон) ҳисобланади [30]. Янги институционал иқтисодиётнинг ҳозирги замон ишланмаларини француз мактаби иқтисодчилари – Л.Тевено, О.Фавро, А.Орлеан, Р.Буайе ва бошқалар ишларида учратиш мумкин [30, 31].

Бироқ, институционалистларнинг баҳс-мунозаралари бир йўналишнинг бошқаси устидан устунлигини исботлашга йўналтирилган. Бир қатор иқтисодчилар, хусусан Т.Эггертсоннинг таъкидлашича³, “фақат вақт мунозараларда ҳакам сифатида иштирок этиши мумкин. Айнан методологик зиддиятлар туфайли Ж.Р.Коммонс бошчилигидаги эски америка институционалистларининг уринишлари муваффақиятсизликка учради, чунки, 1984 йилда Р.Коуз ёзганидек, “ҳеч қандай назарияга эга бўлмаган улар (америка институционалистлари) ҳали англаб етишни талаб этувчи қуруқ изоҳли материалдан бошқа ҳеч нарсани таклиф эта олишмади”.

1.2. Институционализмнинг методологик асослари ва институционал таҳлилда бошланғич нуқта масаласи

Ҳозирги вақтда неоинституционал ёндашувдан нафақат иқтисодчилар ва социологлар, балки юристлар ва сиёсатшунослар ҳам фойдаланмоқда. Бу кўпроқ ҳам жаҳон хўжалик тизимини, ҳам алоҳида олинган миллий иқтисодиётни тадқиқ этишга тааллуқли, чунки фундаментал таҳлилни, хоҳ у иқтисодий назария, сиёсатшунослик, социология, ҳуқуқ бўлсин, бир фан доирасида олиб бориб бўлмайди.

Ҳозирги босқичда *иқтисодий империализм*⁴ иқтисодий фаннинг деярли барча оқимларига хос, бироқ неоинституционализмда у яққол намоён бўлади, бу бошқа методологик асослардан воз кечмаган ва неоклассиканинг “қатъий негизи”ни ўзгартирмаган ҳолда жамият ҳақидаги бошқа фанлар – психология, социология, сиёсатшунослик фанларининг ишланмаларидан фойдаланиш имконини беради, бу таҳлил соҳасини сезиларли даражада кенгайтириб, уни бойитади ва аниқликка яқинлаштиради.

Неоинституционализм иккита умумий асосдан келиб чиқади, биринчидан, ижтимоий институтлар аҳамиятга эга, иккинчидан улар неоклассик назария воситалари ёрдамида тадқиқ этилади. Ушбу икки тарафлама хусусият неоинституционализмни “эски” институционализм ва неоклассик назариядан ажратиш туради.

Неоинституционализм неоклассик назариядан инсоннинг кўпайтирувчи хатти-ҳаракати ва методологик индивидуализм тамойилларини мерос қилиб олган ҳолда ўтган асрнинг 50-60 йилларга келиб шаклланди. Неоинституционализмнинг айрим вариантларида ўйинлар назариясидан фойдаланилади. Айрим неоинституционалистлар ўз тадқиқотларида эволюцион назария коидаларига таянади.

Бироқ, уларнинг ўхшашлигига қарамай, неоинституционал ва неоклассик ёндашувларининг методологик хусусиятларини белгилаб берувчи бир қатор фарқларни ажратиш мумкин.

Неоинституционал назария ижтимоий жараённинг реал фаолият кўрсатувчи иштирокчилари сифатида гуруҳлар ёки ташкилотларни эмас, балки алоҳида индивидларни ўрганеди. Шу тариқа ташкилотлар ичида индивидлар ўртасида юзага келадиган муносабатлар турли ташкилий тузилмаларнинг мавжуд бўлишини изоҳлаш учун ҳал қилувчи омил ҳисобланиб, неоинституционал назарияни ўрганиш объекти саналади, айни пайтда неоклассик назарияда фирма “қора кути” сифатида кўриб чиқилди. Фирманинг пайдо бўлиши масалалари ҳам неоклассиклар назаридан четда қолди, айни пайтда неоинституционал йўналиш вакилларининг кўплаб ишлари, шу жумладан Р.Коуз ишлари [30]нинг мақсади “фирманинг мавжуд бўлишини изоҳлаш ва унинг фаолияти кўламларини белгилаб берувчи сабабларни қидириб топишдан иборат бўлди”.

Таъкидлаш лозимки, методологик индивидуализм бир қатор жараёнларни тадқиқ этиш учун анча жиддий чекловларни белгилайди. Масалан, давлатни ягона, уйғунлашган тарзда фаолият кўрсатувчи, бўлинмас организм сифатида аниқ тасаввур қилишга тўлиқ таянган тадқиқотни амалга ошириш анча муаммога айланди; давлатнинг мақсадли функциясини кўпайтиришга, индивидлар функцияларининг қисми (агрегати) ҳисобланмайдиган ўзига хос “ижтимоий неъмат функцияси”га асосланган ёндашувлардан фойдаланиш ҳам қийиндек туюлади. Иккинчи томондан, бундай асос

³ Эггертсон Т. Экономическое поведение и институты. –М.: ДЕЛО, 2001. 18-19 б.

⁴ Неоклассик ёндашувнинг асосида жамият тўғрисидаги фанларнинг бутун тарқоқ саналарини умумлаштириш (унификациялаш) ётади.

тадқиқот натижасида олинадиган хулосаларнинг амалиёт нуктаи назаридан аҳамиятини янада оширади, чунки улар реал маълумотларга асосланади.

Индивидлар ва институтларнинг ўзаро боғлиқлигини таҳлил этишда бошланғич нуктага нисбатан иккита тамойил мавжуд. Биринчи тамойилда институтлар индивидларнинг манфаатлари ҳамда хатти-ҳаракатлари орқали тушунтирилади ва *методологик индивидуализм* деб номланади. Яъни, индивид институтларни таҳлил қилишда бошланғич нукта ҳисобланади. Масалан, давлатни тавсифлашда унинг фуқароларининг манфаатлари ва ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқилади. Методологик индивидуализм тамойилининг давоми *спонтан эволюция* концепциясидир. Ушбу концепцияга кўра, институтлар инсонларнинг ҳаракатлари натижасида пайдо бўлади деган тахмин илгари сурилади. Яъни, индивидлар бирламчи, институтлар эса иккиламчи ўрин тутиши тўғрисидаги тахмин неоклассиклар қарашларида акс этган

Аксинча, таҳлил учун бошланғич нукта сифатида индивидлар эмас, балки институтлар белгиланиши иккинчи тамойилга асос бўлади. Шу тариқа иккинчи тамойилда *холизм* методологиясидан фойдаланилади. Бошқача айтганда, индивидлар институтларнинг таърифидан келиб чиқиб тавсифланади. Институтлар эса, ўзлари макродаражада муносабатлар тизимини такрор ишлаб чиқаришда бажарадиган функциялар орқали изоҳланади. Энди фуқаролар ўз ҳукуматини эмас, балки ҳукумат маълум хилдаги фуқароларнинг шаклланишига кўмаклашади. Сўнгра, спонтан эволюция концепциясига *институционал детерминизм* тезиси қарши туради ва у муҳим барқарорлаштирувчи омил ҳисобланади. Институтлар – ўтмишда содир бўлган «жараёнлар натижаси» бўлиб, улар ўтмиш ҳолатларига мослашган ва шунинг учун ижтимоий мўртлик, психологик мўртлик омили ҳисобланади ва барча кейинги ривожланиш «доираларини» белгилаб беради. Шундай қилиб, холизмда индивидларнинг манфаатлари ва хатти-ҳаракатлари уларнинг ўзаро ҳамкоригини олдиндан белгилаб берувчи институтларнинг тавсифи орқали тушунтирилади. Яъни, институтлар бирламчи, индивидлар эса иккиламчи ўрин тутаяди.

1.3. Неоинституционал назариянинг асосий йўналишлари

Ўрганиш соҳалари ва объектларининг хилма-хиллиги шунга олиб келадики, неоинституционал назария мукаммал назарий тизим сифатида эмас, балки бир неча муҳим ғоялар билан бирлашган ёндашувлар тўплами сифатида намоён бўлади.

Неоинституционализмнинг асосий йўналишлари ичида ўз моҳиятига кўра кўп жиҳатдан бири-бирига яқин бўлган қуйидаги тадқиқотларни ажратиш мумкин [30, 37, 40, 42, 47, 52, 56]:

- мулк ҳуқуқи назарияси – Р.Коуз, А.Алчиян ва Г.Демсец, Р.Познер, С.Пейович ва Е.Фуруботн – шартномалар назариясига асос бўлди;

- трансакция харажатлари назарияси – Р.Коуз, О.Уильямсон, Д.Норт – иқтисодий ташкилот назарияси (фирма назарияси)га асос бўлиб хизмат қилди – М.Аоки, А.Алчиян ва Г.Демсец, С.Чунг, М.Женсен ва У.Миклинг, О.Уильямсон, Ю.Фама;

- ижтимоий танлов назарияси – Ж.Бьюкенен, Т.Таллок, М.Олсон – бюрократия назарияси – К.Эрроу, В.Нисканен, С.Паркинсон; жиноят ва жазолар иқтисодий назарияси – Г.Беккер, М.Фридмен, Ж.Стиглер, М.Олсон ва б.; коррупция иқтисодий назарияси – Э.Крюгер, Ж.Стиглер ва б.; хуфёна ва норасмий иқтисодиёт неоинституционал концепциясининг давоми бўлди – Э. де Сото, Э.Файг, К.Харт, Т.Шанин, Ф.Шнайдер;

- Д.Нортнинг институционал эволюция концепцияси янги иқтисодий тарихда ўз ифодасини топди – Б.Густаффсон, Д.Норт, Р.Томас ва б.

Россия иқтисодиёт фанида неоинституционал назария Р.И.Капелюшников, О.С.Сухарева, А.Н.Олейник, В.М.Полтерович, В.Л.Тамбовцева, А.Е.Шаститко ва бошқаларнинг ишларида ривожлантирилган [31, 34, 40, 41, 43, 48, 51, 56].

Хуфёна ва норасмий иқтисодиётнинг институционал жиҳатлари А.Аузан, Л.Косалс, А.Олейник, В.Радаев, Л.Тимофеев, Ю.Латов ва бошқаларнинг ишида ўз аксини топган [41, 47, 52].

Неоинституционал назариянинг санаб ўтилган йўналишлари ўртасида кўплаб фарқлар ҳам, умумий жиҳатлар ҳам мавжуд. Хусусан, Т.Эггертссон қуйидагиларни ажратади [59]:

Биринчидан, барча ушбу муаллифлар алмашувни тартибга солувчи қоидалар ва шартномаларга нисбатан белгиланадиган чекловларни яққол кўринишда моделлаштиришга интилишади, бунда андоза сифатида кўпроқ неоклассик моделда мулк ҳуқуқларининг энг наъмунали йўлидан фойдаланилади.

Иккинчидан, тўлиқ ахборот ва алмашувнинг ноль даражали харажатлари тўғрисидаги неоклассик тахминлар ойдинлаштирилди, шунинг учун ижобий трансакция харажатларининг оқибатлари ўрганилмоқда.

Учинчидан, баҳоланадиган неъматларда фақат иккита ўлчов – нарх ва сифат ўлчовлари мавжуд, деган оддий тахмин анча юмшатилади, шу сабабдан иқтисодий натижалар ва иқтисодий ташкилот учун товарлар ва хизматлар сифат ўзгаришларининг оқибатлари тадқиқ этилмоқда.

Яна бир бор таъкидлаш лозимки, неоинституционал назария ҳозирча тўлиқ шаклланмаган: таърифлар ва атамашунослик борасида тўлиқ уйғунликка эришилмаган, математик моделлардан микроиқтисодий назариядагига қараганда жуда кам даражада фойдаланилмоқда, эмпирик теслашга катта эътибор қаратилади (бу айниқса ўтиш иқтисодиётидаги жараёнларни таҳлил қилишда, масалан хуфёна секторни ўрганишда, турли маъмурий тўсиқларнинг самарадорлигини тадқиқ этишда кўзга ташланади).

1.4. Институционал иқтисодиётнинг ривожланиш хусусиятлари

Институционал иқтисодиёт ривожланишидаги кейинги давр неоинституционал ҳамда янги институционал босқичлардан иборат. Босқичларнинг номланишидаги ўхшашликка қарамай, институтлар таҳлилида принципаал жиҳатдан турли концепциялар мавжуд. Биринчи номланиш неоклассиканинг қатъий негизини ўзгаришсиз қолдиради. Институтлар таҳлилига янги унсурни киритиш неоклассика назариясининг «ҳимоя қобиғи» тўғрисидаги фикрларга тузатишлар киритиш ҳисобидан юз беради. Айнан шунинг учун неоинституционал иқтисодиёт «иқтисодий империализм»^{*} га мисол сифатида келтирилади: анъанавий микроиқтисодий қуролдан воз кечмаган ҳолда «империалистлар» илгари неоклассик назарияга ташқи бўлган омиллар – мафкура, хатти-ҳаракат нормалари, қонунлар, оила ва ҳоказоларни тушунтиришга интилишади. Иккинчи номланиш, аксинча, институтларнинг неоклассиканинг илгариги қоидалари билан боғлиқ бўлмаган янги назариясини яратишга уринишни акс эттиради.

Роналд Коуз «Фирманинг табиати» (1937) «Ижтимоий харажатлар муаммоси» (1960) каби мақолаларида биринчи бор неоинституционализмнинг тадқиқот дастурини шакллантирган эди. Ушбу дастурда неоклассик назариянинг “ҳимоя қобиғи”га қуйидаги ўзгаришлар киритилган.

Биринчидан, хусусий мулк билан бир қаторда мулкчиликнинг жамоавий, давлат, акциядорлик шакллари таҳлил қилинади ва уларнинг бозорда битимларни таъминлашдаги қиёсий самарадорлиги таққосланади. Яъни, мулкчилик шакллари ва шартнома шакллариининг кенг доираси кўриб чиқилиб, улар асосида алмашув амалга оширилади *Мулкчилик ҳуқуқлари назарияси* (Р.Коуз, Р.Познер, С.Пейович) ва *оптимал шартнома назарияси* (Ж.Стиглиц, Й.Макнил)нинг тадқиқот дастури ана шундай. Бу ерда мулкчилик ҳуқуқларининг ўрнатилиши ва самарали ҳимояланиши учун масъул бўлган давлат назарияси, *ижтимоий танлов назарияси* (Ж.Бьюкенен, Г.Таллок), шунингдек, ижтимоий танлов назариясидан ҳосил бўлган *конституциявий иқтисодиёт* (В.Ванберг) ажралиб туради. Айниқса, конституциявий иқтисодиётнинг вазифаси неоклассика, «эски» институционализмнинг таркибий қисми ҳисобланган «тартиб назарияси» ҳамда “ижтимоий танлов” унсурларини уйғунлаштиришдан иборат.

Иккинчидан, неоклассик моделга *ахборот харажатлари*, яъни битим тўғрисидаги ва бозордаги вазият тўғрисидаги ахборотни қидириш ва олиш билан боғлиқ харажатлар тушунчаси киритилади. *Ахборот назарияси* (Ж.Стиглер) неоинституционализм ривожланишига катта таъсир кўрсатди.

Учинчидан, ишлаб чиқариш харажатлари билан бир қаторда *трансакция харажатлари* мавжудлиги неоинституционалистлар томонидан таъкидланди. *Трансакция харажатлари назарияси* (Р.Коуз, О.Уильямсон) учун марказий бўлган ушбу атама замирида битимларни амалга оширишда юзага келадиган барча харажатлар тушунилади. Трансакция харажатлари назарияси ва мулкчилик ҳуқуқлари назариясини қўллаш натижасида *Янги иқтисодий тарих* (Д.Норт) деб номланган тарихий таҳлил пайдо бўлди.

* Иқтисодий империализм – неоклассик ёндашув асосида жамият тўғрисидаги фанларнинг тарқоқ оиласини умумлаштириш.

Институционал иқтисодиёт ривожланишидаги иккинчи босқич *ўйинлар назарияси* (Ж. фон Нейман, О.Моргенштерн, Ж.Нэш)нинг неоклассикадаги умумий мувозанат моделига нисбатан билдирган танқидий хулосаси билан бошланди.

Айнан ўйинлар назарияси янги институционал иқтисодиёт моделларининг тилини шакллантирди. Ўйинлар назарияси қуйидаги тахминларга асосланади:

- а) бир неча мувозанат нукталари мавжуд бўлиши мумкин;
- б) мувозанат нукталари Парето бўйича оптимум нукталарига мос келиши шарт эмас;
- в) мувозанат умуман мавжуд бўлмаслиги мумкин.

Хулоса

XIX аср охири ва XX асрнинг бошларида бозор иқтисодиёти муносабатларининг жадал ривожланиши баробарида иқтисодий тадқиқотлар кўлами янада кенгайди ва чуқурлашди. Бу билан ҳозирги замон иқтисодий таълимотларининг йирик йўналишлари шаклланди. Улар уч йўналишдан: неоклассика, институционализм ва кейнсчиликдан иборат. Классик назариянинг маржинал ёндашув билан кенгайиши неоклассик назария сифатида намоён бўлди.

Институционализмнинг тадқиқот марказида институтлар – инсонлар томонидан барпо этиладиган ва ўзаро ҳамкорликни таркибловчи сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий меъёрлар ва қоидалар туради. Институционал назария қоидалари неоклассик ёндашувга нисбатан янги назария бўлиб, у бозор муносабатлари таҳлилининг янги соҳасидир. Индивидлар ва институтларнинг ўзаро боғлиқлигини таҳлил қилишда методологик индивидуализм ва холизм методологиясидан фойдаланилади. Улар институтлар ёки индивидларнинг бирламчилиги нуктаи назаридан бири-бирдан фарқ қилади.

Институционал иқтисодиёт ривожланишида ўзаро ўхшаш номдаги неоинституционал ҳамда янги институционал босқичлардан иборат. Биринчи босқичда мулкчилик ҳуқуқлари (Р.Коуз, Р.Познер, С.Пейович), оптимал шартнома, конституциявий иқтисодиёт (В.Ванберг), ижтимоий танлов (Ж.Бьюкенен, Г.Таллок), трансакция харажатлари (Р.Коуз, О.Уильямсон), ахборот (Ж.Стиглер) назариялари, иккинчи босқичга *ўйинлар назарияси* (Ж. фон Нейман, О.Моргенштерн, Ж.Нэш), Г.Саймоннинг тўлиқсиз рационаллик назарияси киритилган. Д.Норт тадқиқотларида индивидларнинг институционал доираларни ўзгартиришга қодирлиги таъкидланади. Янги институционал иқтисодиётнинг энг ёйик кўринишдаги дастури *келишувлар иқтисодиёти* (Л.Тевано, О.Фавро, А.Орлеан, Р.Буайе)дир. Уни таҳлил қилиш марказида келишувлар туради. Келишувлар индивидлар ўртасидаги ўзаро ҳамкорликнинг умумий доиралари сифатида қабул қилинади.

Таянч сўзлар ва иборалар

Маржинал ёндашув, неоклассика, институционализм, кейнсчилик, методологик индивидуализм, спонтан эволюция концепцияси, холизм методологияси, институционал детерминизм, «Эски» институционализм, технотаркиб, «ҳимоя қобиғи», мулкчилик ҳуқуқлари назарияси, оптимал шартнома назарияси ижтимоий танлов назарияси, конституциявий иқтисодиёт, ахборот харажатлари, ахборот назарияси, трансакция харажатлари назарияси, янги иқтисодий тарих, ўйинлар назарияси, тўлиқсиз рационаллик назарияси, келишувлар иқтисодиёти.

Такрорлаш учун саволлар

1. Ҳозирги иқтисодий таълимотларининг йирик йўналишларини айтинг.
2. Институционализмнинг бошқа йўналишлардан фарқини айтинг.
3. «Эски» институционализм вакилларининг қарашларини шарҳланг.
4. Институционализмнинг асосий назарияларига тариф беринг.
5. Мулкчилик ва шартномавий муносабатларга оид назарияларни шарҳланг.
6. “Эски” ва “янги” институционал мактабларнинг принципиал фарқини айтинг.
7. Неоинституционал иқтисодий назарияни (неоинституционализмни) ривожлантириш учун нима асос бўлиб хизмат қилди?
8. Неоинституционал назариянинг асосий қоидалари қанақа? Уларнинг неоклассик назариянинг базавий асосларидан фарқи нимада?
9. Неоинституционал назарияда нима таҳлилнинг базавий бирлиги ҳисобланади?
10. Неоинституционализмнинг асосий йўналишларини санаб беринг.

2-боб. ИНСТИТУТЛАР ВА УЛАРНИНГ ЖАМИЯТ РИВОЖЛАНИШИДАГИ РОЛИ

2.1. “Институт” ва “норма” тушунчаларининг моҳияти

2.2. Расмий ва норасмий нормалар ва уларнинг шаклланиши

2.3. Институционал матрица

2.4. Институционал ўзгаришлар ва институтларнинг ўзаро боғлиқлиги.

2.1. “Институт” ва “норма” тушунчаларининг моҳияти

Институтлар жамият ҳаётида муҳим ўрин тутлади. Агар бир дақиқага барча институтлар йўқ бўлиб кетганлигини тасаввур қиладиган бўлсак, у ҳолда тартибсизлик бошланиб кетиб, бу ўз навбатида абадий давом этмас эди. Чунки инсонларнинг ўз ҳаётини тартибга келтиришга уринишлари янги институтларнинг пайдо бўлишига олиб келган бўлар эди.

Институтлар табиатини янада чуқурроқ таҳлил қилиш глобал хусусиятларга эга бўлган қатор саволларга, хусусан, нима учун бозорлар “ишлайди” ёки “ишламайди”? Иқтисодий сиёсатнинг у ёки бу тадбирлари нима учун самарали ёки самарасиз бўлди? Иқтисодиётдаги қайси ўзгаришлар ички сабабларга кўра ёхуд ҳукуматнинг у ёки бу қарори туфайли юзага келди, деган саволга жавоб бериш имконини беради.

Институтлар ўзи нима? Турли даврлар тадқиқотчилари институтлар моҳиятини ва уларнинг фаолият кўрсатиш механизмини ёритиб бир неча таърифларни асослашган. Институтларни Т.Веблен [32] қуйидагича таърифлаган: “*Институтлар* – бу инсонлар уларга амал қилган ҳолда турмуш кечирадиган одатий тафаккур тарзи” ёки “*Институтлар* – бу ўтмишда содир бўлган жараёнлар натижаси бўлиб, улар ўтмиш шароитларига мослашган ва, ўз навбатида, ҳозирги вақт талабларига тўлиқ мослашмаган”.

Е.Эрдвард томонидан [60] “*Институтлар* – бу кўплаб индивидуумлар улардан ҳамма жойда ва ҳар куни фойдаланадиган ва асосан ўзининг ноёблиги билан тавсифланадиган ижтимоий неъматлар. Институтлар алмашув жараёнини соддалаштиради. Улар – қарорлар қабул қилиш жараёнининг яқка тартибдаги қарорларни ижобий қарорларга айлантирувчи ажралмас қисми”, дея таърифланган.

Ж.Ходжсоннинг таърифлашича [55], “*Институтлар* – анъана, урф-одат ёки қонунчилик чеклови орқали узок муддатли ва барқарор ҳуқ-атвор намуналарининг яратилишига олиб келувчи ижтимоий ташкилот”.

Институтларни кўз билан кўриб, уларни жисмонан ҳис этиб ёки ўлчаб бўлмайди. Бу инсон онги билан яратилган ўзига хос конструкциялар, кўзга кўринмайдиган механизмлардир. Институтлар инсонларнинг муайян жамоасига хос бўлган тафаккур тарзини акс эттиради.

Институтларнинг яна бошқа бир таърифи Б.З.Милнер томонидан Д.Норт [46] ёзган сўзбошишида келтирилган: “*институтлар* – бу инсонлар томонидан ишлаб чиқилган чекловлар ҳамда уларнинг ўзаро ҳамкорлигини таркиблаштирувчи мажбурлаш омиллари. Буларнинг барчаси биргаликда жамият ва иқтисодиётнинг ундовчи таркибини ҳосил қилади”.

Юқорида келтирилган таърифлар институтларнинг асосий хусусиятларини қамраб олган ҳолда, уларнинг асосий функцияларини ҳамда ривожланиш қонунларини акс эттиради ҳамда жамиятни ривожлантириш учун институтларнинг муҳимлигини таъкидлайди. Юқорида кўрсатилган барча ҳолатларни умумлаштирган ҳолда, институционализмнинг ҳозирги замон талқинларига асосан институтларни қуйидагича таърифлаш мумкин:

Институт – бу жамият аъзолари ўртасидаги ўзаро муносабатларни белгилаб берувчи расмий қоидалар ва норасмий нормалар тизими. Институтлар асосини унинг таркибий қисмлари ҳисобланган нормалар ташкил этади.

Норма – институционал муҳитда индивидларнинг ўз танловини амалга оширишда фойдаланиладиган асосий унсур ҳисобланади. Ушбу унсур: тартибни сақлаш функциясига эга; ўзаро ҳамкорликлар тизимида мажбурий хатти-ҳаракат бажарилишини талаб этади; шахслар хатти-ҳаракатидаги ижтимоий, иқтисодий, юридик санкцияга таянувчи мунтазамлик ҳамда муқаррарликни акс эттиради; шахснинг турли вазиятларда ўзини қандай тутиши лозимлигини белгилайди. Норма амал қилиши учун талаб этиладиган таркиб бешта унсурдан иборат:

- ♦ индивидларнинг гуруҳланиш белгилари;
- ♦ муқаррарлик омили (керак ёки керак эмас);
- ♦ мақсад;

- ♦ норма ҳаракатда бўлган шарт-шароитлар;
- ♦ санкциялар.

Ажратилган ушбу 5 та унсур нормаларнинг турли хилларини чеклаш имконини беради, яъни ҳамкорлик стратегиясини, хусусан, норманинг ўзини (тор маънода) ва қоидаларни. Норма хиллари куйидагиларга бўлинади:

Ҳамкорлик стратегияси = белги + мақсад + шарт-шароит;

Норма = белги + муқаррарлик омили + мақсад + шарт-шароит;

Қоида = белги + муқаррарлик омили + мақсад + шарт-шароит + санкция.

Шаҳарда ёки супермаркетда бир-бирларини йўқотган одамларни қидириш ҳамкорлик стратегиясига мисол бўлади. Бунда: индивидларнинг гуруҳланиш белгиси – бир-бирини йўқотганлик факти; мақсад - бир-бирини топиш; шарт-шароит – учрашиш эҳтимоли яқин бўлган кўзга ташланувчи нарса ёки буюмнинг мавжудлиги бўлади.

Торроқ маънода норма келишув тушунчасига мос келади. Чунки келишув кўрсатмасини бажариш ўта ихтиёрий хусусиятга эга. Қоидага ўтишда кўрсатмаларни бажаришнинг ихтиёрий хусусияти йўқолади, яъни бунда санкция ишга тушади.

Норманинг инсон хатти-ҳаракатига таъсири ҳақидаги мунозара социология ва иқтисодий назария ўртасидаги чуқур тарихий илдизга эга бўлган қарама-қаршилик билан боғлиқ. Социологлар нормада инсонлар хатти-ҳаракатининг уларга ташқаридан берилган ва *экзоген* хусусиятга эга бўлган мутлақ наимжасини кўрадилар. Homo sociologicus хатти-ҳаракати умуман олганда жамиятнинг норматив таркиби билан аниқланади. Нормаларнинг ўзлари эса, социологларнинг фикрига кўра, жамият хусусиятларидан ҳосил бўлган ва уни такрор ишлаб чиқариш вазифасини кўзлайди.

Иқтисодчилар эса классик сиёсий иқтисод давридан буён нормаларнинг бундай талқин этилишига қўшилмайдилар. Чунки норма танлаш эркинлигини истисно этади. Номо economicus ўз танловида, шу жумладан норма томонидан қўйиладиган чекловлардан ҳоли. Иқтисодчилар шахс танловининг институционал чекловчиси сифатида нормаларнинг мавжуд бўлишини умуман инкор этади. Ёки нормаларга оқилона изоҳ беришга, аниқроғи, уларда ташқаридан берилган хатти-ҳаракат натижасини эмас, балки *англаб этилган танлов натижасини* кўришга интилади.

Умуман олганда, ижтимоий танлаш назариясида нормалар: оқилона танлаш натижаси сифатида қаралади. Келишувлар иқтисодида эса нормалар оқилона хатти-ҳаракатнинг омили сифатида таҳлил қилинади.

Ижтимоий танлаш назарияси (Д.Бьюкенен) биринчи галда сиёсий танлов натижасини акс эттирувчи ва *ҳуқуқда* қайд этиладиган юридик нормани ўрганайди. Юридик нормаларни изоҳлаш учун оқилона танлашнинг неоклассик моделидан фойдаланилади. Хусусан, шу нарса назарда тутиладики, Бьюкенен учун сиёсат - бу худди инсонлар бозорда фақат ўз афзал билишларига амал қилган ҳолда товарни харид қилгани каби, унинг асосида улар турли хил муқобил вариантларни, уларни ўз қадр-қиммати билан қиёслаган ҳолда, танлайдиган мураккаб институционал жараён ҳисобланади. Бошқа сўз билан айтганда, норма ва қоидалар сиёсат бозорида шахслар ўртасидаги ўзаро ҳамкорлик натижасида пайдо бўлади. Бундан нормаларни баҳолашнинг навбатдаги мезони – уларнинг самарадорлиги келиб чиқади. Нормалар фақат улар ўзига хос қадр-қимматга асосланганда самарали бўлиб, яқка манфаатларни ўзаро фойдали тарзда амалга оширишга кўмаклашади [47].

Ижтимоий танлаш назариясига хос бўлган оқилона танлов модели ёрдамида нормаларни талқин қилишдан фарқли равишда, келишувлар иқтисоди нормаларга амал қилишда (бунда нормалар ташқаридан берилган) экзоген ҳисобланишига қарамасдан, оқилона хатти-ҳаракатнинг омилини кўришни таклиф этади. Бундай бир қарашда ўзига хос хусусиятга эга бўлган оқилона танлаш натижаси ҳисобланмаган нормаларни бажариш, оқилона хатти-ҳаракатнинг шартига айланади. Аммо бозордаги битимлар иштирокчиларининг оқилоналик талаби ушбу ўзига хосликни изоҳлаш имконини беради.

Келишувлар иқтисоди нормани бозорда иштирокчилар томонидан истаклар ва афзалликларнинг ўзаро талқин этилиши учун замин сифатида кўриб чиқишни таклиф этади (2.1-жадвал). Шу нуқтаи назардан нормага амал қилиш шахс учун ўз мақсадлари (signaling) ҳақидаги хабарларни контрагентгача етказиш усулига айланади. Шахслар ўз хатти-ҳаракатига нисбатан бир-бирини истисно этувчи талабларни мувофиқлаштиришга ва ўз томонларининг ҳаракатларига нисбатан ишончли фикрларни билдиришга қодир бўлмай қолади. Кўриб чиқиладиган ёндашув доирасида келишувлар нисбатининг куйидаги вариантлари таҳлил қилинади.

1. *Экспансия* – унда ўзаро ҳамкорликни ташкил қилиш илгари бошқа келишувлар устуворлик қилган соҳалардаги келишувлардан бирининг нормалари асосида амалга ошадиган келишувлар нисбати. Масалан, сиёсий соҳа сиёсий бозорга айланиши мумкин, бунда фуқаролик келишувининг нормалари бозор келишуви нормалари томонидан сиқиб чиқарилади.

Бозор келишувининг экспансияси ўта хавфли, у бойликнинг ўта номутаносиб тақсимланишига ва ундан сиёсий ҳокимият омили сифатида фойдаланишга олиб келган ҳолда жамият ривожланишини барқарорликдан маҳрум этади.

2. *Уриниш* – унда бир ўзаро ҳамкорликнинг ўзи бир-бирини истисно этувчи нормалар асосида амалга оширилиши мумкин бўлган келишувлар нисбати. Шу нуқтаи назардан биринчи бўлиб К.Эрроу томонидан тадқиқ этилган қон топшириш бунга айнан мос мисол бўлади. Гап шундаки, қон одатда пулга (бозор келишуви) ёки бирдамлик нуқтаи назардан бепул (фуқаролик келишуви) топширилади. Ушбу ноўхшатишлик шахсларнинг қон топшириш юзасидан ўзаро ҳамкорлигида ноаниқликнинг юқори даражасини белгилаб беради.

3. *Муроса* – унда турли келишувлар талаблари ўртасидаги зиддиятга барҳам берувчи эгилувчан нормалар намоён бўладиган келишувлар нисбати. Масалан, ҳар қандай реклама кампанияси бозор келишуви ва ижтимоий фикр талаблари ўртасидаги муросани топишни назарда тутди. Ушбу икки келишув ўртасидаги муросага бошқа мисол – кўр-кўрона истеъмол, бунда шахс ўз истеъмол танловида товар ёки хизматни истеъмол қилишдан фойдалиликни оширишни эмас, балки у истеъмол қилиш туфайли қўлга киритадиган хурматга эришишни кўзлайди.

Бозор иштирокчиларининг ўзаро келишувлар бўйича хатти-ҳаракатлари нормаси*

Келишувлар хили	Хатти-ҳаракатнинг асосий нормаси	Келишув предмети	Ахборот манбаи	Вақт (ҳозир, ўтмиш ва келажак)	Фаолият соҳаси (мисол)
Бозор	Бошқа шахслар эҳтиёжларини қондириш орқали фойдалиликни ошириш	Товар ва пул	Нарх	Ҳозирги вақтни назарда тутиш	Классик бозор
Индустриал	Ишлаб чиқариш узлуксизлиги, ҳамкорликни технология талабларига бўйсундириш орқали таъминлайди	Технологик жиҳозлар	Стандартлар	Битимлар келгусини ҳозирги даврга акс эттириш	Ҳарбий-саноат мажмуи
Анъанавий	Анъаналарнинг такрорланишини таъминлайди; катталик тамойили	Ўтмишга хос бўлган буюмлар	Одатлар, анъаналар	Битимлар ўтган даврни акс эттириш ҳисобланади	Оила
Фуқаролик	Жамоавий манфаатларга бўйсунуш, мўлжал - Парето оптимум	Ижтимоий бойлик	қонун	Ҳозирги даврни назарда тутиш	Сиёсий ҳаёт
Ижтимоий фикр	Машҳурликка эришиш, жамоат эътиборини жалб этиш	Нуфузли буюмлар	Дув-дувлар	Ҳозирги даврни назарда тутиш	Оммавий ахборот воситалари
Ижодий фаолият	Ўхшаши йўқ, бетақрор натижага эришиш	Ихтиро	Иқтидор	Дискрет вақт	Ижодий фаолият
Экологик	Табиат билан уйғунлашув, экология талабларига бўйсундириш	Табиат объектлари	Атроф муҳит ҳақидаги ахборот	Вақтнинг даврийлиги: табиий даврийлик	Табиат муҳофазаси

* Манба Олейник А. Норма как базовый элемент институтов / Вопросы экономики. –М.: 1999, №2. -142 б.

2.2. Расмий ва норасмий нормалар ва уларнинг шаклланиши

Институционализмнинг асосчиларидан бири Д.Норт [46] институтлар таркибида уларни учта асосий қисмга ажратади:

- расмий қоидалар (конституциялар, қонунлар, суд қарорлари, маъмурий ҳужжатлар ва б.);
- норасмий нормалар (анъаналар, урф-одатлар, ижтимоий шартлилик);
- қоидаларга амал қилинишини таъминловчи (судлар, полиция ва ҳ.к.) мажбурлаш механизмлари (масалан, жазолаш тизими).

“Институт”нинг юқорида келтирилган таърифи (2.1)дан келиб чиқиб, институтлар инсон томонидан онгли равишда яратилган турли ҳужжатлар (конституциялар, қонунлар ва ҳ.к.) кўринишидаги расмий, “ёзилган” қоидаларда ифодаланиши мумкин. Шу билан бирга улар умумий қабул қилинган шартлилик, хатти-ҳаракат кодексларида, яъни норасмий, “ёзилмаган” нормаларда намоён бўладиган, жамиятнинг барча соҳаларига кириб бориб, анъаналар, урф-одатлар кўринишида ёки бошқа шаклда амал қилинадиган инсон онгининг маҳсулини ўзида намоён этиши мумкин.

Агар расмий қоидалар тизими инсонлар (давлат)нинг қонун ижодкорлиги фаолиятини ўзида акс эттирса, у ҳолда норасмий нормалар тизими қай тарзда шаклланади, деган савол туғилади.

Т.Веблен [32]нинг концепциясига кўра, институтларнинг ўзгариши табиий танлаб олиш қонунига мувофиқ равишда кечади. Инсоннинг жамиятдаги ҳаёти, худди бошқа турдаги ҳаёт каби – бу яшаш учун курашиш ва, ўз навбатида, танлаб олиш ва мослашиш. Унинг фикрига кўра, ижтимоий тузум эволюцияси ижтимоий институтларни табиий танлаб олиш жараёни бўлди. Институтлар – инсон жамияти ва инсон табиатининг ривожланишда давом этиши ва шу нуқтаи назарда эришилган тараққиётни умумий кўринишда энг кўп мослашган тафаккур тарзини табиий равишда танлаш ва индивидларни жамият ривожланиши билан изчил ўзгариб турадиган янги шароитларга мажбурий мослаштириш жараёни, дейиш мумкин. Шундай қилиб, Т.Вебленнинг талқинида ижтимоий-иқтисодий ривожланиш (“ижтимоий тузум эволюцияси”) турли хилдаги институтларни “табиий танлаш” жараёнини амалга ошириш сифатида намоён бўлади.

Т.Вебленнинг нуқтаи назари Ф.Хайек⁵нинг нуқтаи назарига ҳам яқин. Хайекнинг фикрига кўра, жамиятда қарор топган ахлоқ қоидалари ва нормаларини танлашни биологик танловга қиёслаш мумкин. Унинг ҳисоблашича, расмий қоидалар билан бир қаторда (анъаналар ва урф-одатлар кўринишида) норасмий нормаларнинг мавжуд бўлиши шу билан шартланганки, “танлаб олиш жараёнида, шаклланган урф-одатлар ва ахлоқда ҳақиқий ҳолатлар сони ҳисобга олиниши мумкин – индивидлар қабул қилиши мумкин бўлган нарсалардан кўпроқ; бунинг оқибатида, анъана маълум жиҳатларда инсон онгидан устун туради”. Жамият қанчалик кўп хилма-хилликка йўл қўйса, ижтимоий мақсадга мувофиқ институтларни танлаб олиш шунчалик самарали кечади.

Юқорида келтирилган фикрлардан шу нарса келиб чиқадики, агар расмий қоидалар сунъий тарзда ўйлаб топилиши ва мажбуран жорий этилиши мумкин бўлса, Ф.Хайекнинг таъкидлашича, норасмий нормалар “қандайдир ўтмишдаги воқеалар билан белгиланади, лекин қандайдир тузилма ёки модел (институционал матрица)нинг онгсиз тарзда ўзини ўзи ташкил этиши жараёнининг таркибий қисми сифатида шаклланади”⁶. Бошқача айтганда, норасмий институтлар – бу шартлилик, ўзини ўзи қўллаб-қувватловчи, учинчи томон (давлат)нинг аралашувисиз, ўз ўзидан бажариладиган қоидалардир. Таъкидлаш лозимки, “эволюция” атамасидан фойдаланилса-да, табиий танлаш назарияси изчил институционал ўзгаришларга нисбатан ҳамма вақт ҳам қўлланилмайди. Чунки энг “яхши” институт ҳамма вақт ҳам яшовчан бўлмайди. Иккинчи томондан, институтларнинг бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга доимий равишда ўтиши ҳамма вақт ҳам ташқи омиллар таъсири остида кечмайди. Баъзи бир институтлар норматив тарзда мустақамланиб норасмий турдан расмий институтларга айланади, бошқалари эса, расмий институтлар сифатидаги аввалги аҳамиятини йўқотиб ва ҳуқуқий тизимдан чиқарилган ҳолда норасмий кўринишга эга бўлиши мумкин.

⁵ Хайек Ф.А. Пагубная самонадеянность. Ошибка социализма. –М.: Новости, 1992. -133 б.

⁶ Хайек Ф.А. Пагубная самонадеянность. Ошибка социализма. –М.: Новости, 1992. 20-бет.

Амалиёт шуни кўрсатмоқдаки, кўп ҳолатларда норасмий нормалар жамиятда “тартибни” таъминлашда расмий қоидаларга қараганда ғоят катта роль ўйнайди. Бунга қатор омиллар хизмат қилади:

1. Ҳар қандай жамиятда фаолиятнинг алоҳида соҳалари расмий қоидалар мавжуд бўлмаганда фақат норасмий нормалар билан тартибга солинадиган вазиятни кузатиш мумкин. Хўжалик юриштишнинг жамоа шакли пайдо бўлиши даврида уруғдошлик ва улар аъзолари ўртасидаги муносабатлар ёки мафия (криминал) гуруҳлар ўртасидаги муносабатлар, Ўзбекистонда маҳаллада яшовчи аҳоли орасида кенг тарқалган одатлар ва қоидалар бунга мисол бўлиб хизмат қилади.

Қоидаларга зарурат ҳамма вақт, биттадан кўп субъект мавжуд бўлиб, улар ўртасида қандайдир муносабатлар юзага келган тақдирда, туғилади. Бунда субъектларнинг турли гуруҳларидаги қоидалар бир хил бўлиши ҳам, бир-биридан яққол фарқ қилиши ҳам мумкин. Алоҳида оила ёки алоҳида жамоа доирасидаги муносабатлар ана шундай қоидаларга энг оддий мисол бўлиб хизмат қилади. Оила доирасидаги муносабатлар норасмийлигича қолади, жамоанинг қариндошлар бўлмаган аъзолари ўртасидаги муносабатлар эса, аксарият ҳолларда шартнома ёки бошқа ҳужжат кўринишида (фуқаролик кодексида давлат доирасида) расмий тарзда мустаҳкамланди.

2. Норасмий нормалар жамиятда расмий қоидаларга қараганда анча олдин пайдо бўлиб, кўп жиҳатдан расмий, қонунчилик билан мустаҳкамланган нормалар учун асос бўлиб хизмат қилди. Норасмий нормаларнинг расмий қоидалар сифатида мустаҳкамланишига исталган мамлакатнинг тарихида кўплаб мисолларни учратиш мумкин.

2.3. Институционал матрица

Институционал матрица социология фани доирасида ишлаб чиқилган бўлиб, унда социологик тушунчалардан фойдаланилади. Аммо ушбу концепция жамиятнинг барча соҳаларида, шу жумладан иқтисодиётда ҳамда ҳуқуқий жараёнларни таҳлил қилишда қўлланилиши мумкин.

Шуни ҳисобга олиб, институционал матрицанинг нисбатан янги концепциясини кўриб чиқамиз. Институционал матрицанинг назарий ғояси жамиятни таҳлил қилишга нисбатан таркибий-тизимли ёндашувни амалга оширади.

Институционал матрица – бу тарихан барқарор шаклланган, дастлабки давлатларнинг пайдо бўлишини ва барча кейинги институционал тузилмаларнинг ривожланишини белгилаб берган, ўз навбатида, моҳияти ҳамон сақланиб қолган бирламчи моделни такрор яратишга хизмат қилувчи базавий ижтимоий институтлар тизими.

Бу ерда институтлар социум яшовчанлигининг ташқи шароитлари билан шартланган жамият аъзолари ўртасидаги муайян ва муқаррар алоқалар тизими сифатида тушунилади. Ушбу ҳолатда гап инсоннинг такрор шаклланишини тартибга солувчи ижтимоий институтлар (улар жумласига оила, саломатлик ва бошқа институтлар киради) ҳақида эмас, балки давлатларнинг такрор шаклланишини ва ижтимоий ҳаётнинг асосий соҳаларини тартибга солувчи социал институтлар ҳақида бормоқда.

2.1-расм. Жамиятнинг институционал матрицаси

Институтлар жамиятнинг унинг тарихий барқарорлигини ва ижтимоий яхлитликнинг такрор шаклланишини таъминловчи ўзига хос тузилишини (қобирғасини) ҳосил қилади. Институционал матрица чизма кўринишида жамиятда тенг аҳамиятли мавқени эгаллаб турган ягона учта: сиёсий, иқтисодий ва ҳуқуқий соҳаларни бирлаштирувчи ижтимоий шакл сифатида намоён этилган (2.1-расм). Асосий матрицалар [30] С.Кирдинанинг “Институционал матрицалар ва Россиянинг ривожланиши” китобидан олинган. Бироқ уларга айрим ўзгартиришлар киритилган, хусусан сиёсий ва мафкуравий соҳалар бирлаштирилган, чунки жамиятда мафкура кўп жиҳатдан бошқарувчи сиёсатчиларга боғлиқ бўлиб, улар фаолиятининг натижаларидан бири ҳисобланади. Матрицада ижтимоий соҳа алоҳида ажратилган ва институционал тизимни шакллантиришда у катта роль ўйнайди.

Матрицаларнинг асосий ва қўшимча институтларнинг муайян тўплами билан тавсифланувчи иккита хили мавжуд – ғарбий (бозор, демократик) ва шарқий (буйрукбозлик, диктатура ёки деспотия) матрицалар.

2.4. Институционал ўзгаришлар ва институтларнинг ўзаро боғлиқлиги

Институтлар қандай ишлаётганлигини, нима учун улар асрлар мобайнида мавжуд бўлиши ва ривожланишини, уларнинг “хаётийлиги” ёки барқарорлигини тушуниш учун институционал ўзгаришларга олиб келувчи сабабларни ўрганиб чиқиш лозим.

Жамиятнинг ривожланиш жараёнида институтлар шаклининг ўзгариши рўй беради. Агар расмий қоидаларни у ёки бу қонун, фармонни қабул қилиб ўзгартириш мумкин бўлса, анъаналар ва урф-одатларда ифодаланадиган норасмий чекловларни бир кунда ўзгартириб ёки тугатиб бўлмайди. Улар яна узоқ вақт амал қилишда ва жамият ривожига таъсир кўрсатишда давом этади.

Бироқ институционал тизимнинг ўзида доимий равишда ўзгаришларга эҳтиёж сезилиб бўлиб туради. Т.Вебленнинг таъкидлашича, институционал ўзгаришларнинг асосий сабаби шаклланган институтлар билан ўзгарган шароитлар, ташқи муҳит ўртасидаги ўзаро номувофиқлик ҳисобланади [40].

Д.Норт [40] институционал ўзгаришлар субъекти сифатида яқка тартибдаги тадбиркорни, институционал ўзгаришлар манбаи сифатида эса нархлар нисбатидаги фундаментал силжишларни ажратади.

Ўзгаришлар механизми қуйидагича: нисбий нархлар таркибидаги силжишлар ишлаб чиқариш омилларининг нархлари ўртасидаги нарх улушига, ахборот қийматига ва технологиялардаги ўзгаришларга таъсирни назарда тутаяди. Ушбу ўзгаришлардан айримлари экзоген хусусиятга эга (инқироз, эпидимия ва ҳ.к.), бироқ аксарият ўзгаришлар эндоген хусусиятга эга бўлиб, инсонларнинг жорий фаолияти кенгайиши натижаларини акс эттиради. Нархлар нисбатидаги фундаментал ўзгаришлар вақт ўтиши билан хатти-ҳаракат эски одатларининг ўзгаришига ва инсонлар томонидан хатти-ҳаракат стандартларини ҳосил қиладиган омилларнинг аглаб етилишига олиб келади. Бироқ, нархлар ўзгаришининг ғояларга таъсири даражаси тўғрисидаги масала ҳозирча кам ўрганилганлигича қолмоқда.

Д.Нортнинг фикрига кўра [46], мафкура институционал ўзгаришларнинг яна бир манбаи ҳисобланади. Мафкура деганда у инсонлар улар орқали атрофдаги оламни қабул қиладиган ва баҳолайдиган субъектив моделни тушунади. Мафкуравий майиллик ҳам иқтисодий ҳисоб-китоблардан ҳоли эмас: оламнинг субъектив манзараси кимнингдир фойдали имкониятларини чегаалашни қанчалик катта бўлса, уни қайта кўриб чиқишдан манфаатдорлик шунчалик кучли бўлади.

Шундай қилиб, институционал ўзгаришлар техника тараққиёти, янги бозорларнинг очилиши, аҳоли сонининг ўсиши ва ҳоказолар, яъни улар натижасида ташкилий ва институционал ўзаро ҳамкорликнинг илгари муваффақиятли фаолият кўрсатган алоҳида шакллари “фойдасиз” бўлиб қоладиган жараёнлар оқибатида юз бериши мумкин. Янги расмий нормалар ўрнига

бошқалари қабул қилинади, норасмий нормаларга амал қиладиган инсонлар сони камайиб бориши билан улар аста-секин йўқолиб боради.

Институтлар пайдо бўлишининг ўзига хос жиҳатлари шундаки, улар ўзлари пайдо бўлишидан аввал амал қилган нормалар ва шароитларга боғлиқ ҳисобланади. Шу тариқа, ҳар қандай янги институт, мавжуд иқтисодий ёки ижтимоий шароитлар (институционал матрица) томонидан белгилаб берилади. Институционал ўзгаришлар сезиларсиз тарзда кечиши ҳам, ёки ўзгаришлар, жамиятдаги мавжуд ижтимоий-иқтисодий тизимнинг тезда такомиллашувиغا олиб келиши ҳам мумкин.

Институционал ўзгаришлар эски ва янги институтлар ўртасидаги ўзаро боғлиқлик хусусияти ҳам катта роль ўйнайди. Д.Норт боғлиқликнинг қуйидаги турларини таъкидлайди [46]:

Биринчиси – ривожланишнинг аввалги йўлига боғлиқлик – чуқур алоқа, янги институтларнинг фақатгина эски институтлар негизида пайдо бўлишини таъминловчи янги институтларнинг эски институтларга кучли боғлиқлиги.

Икинчиси – мутлақ янги институтларнинг пайдо бўлишига бўшлиқ мавжудлиги орқали белгиланадиган нисбатан камроқ.

Боғлиқликнинг ушбу икки хили эволюцион хусусиятга эга, чунки эски институтлардан янги институтларга ўтишда изчилликка амал қилинади. Эволюцион ўзгаришлар жиддий иқтисодий ларзалар содир бўлмаган ва уларнинг жаҳон ишлаб чиқаришидаги улуши устун бўлган бозор иқтисодиёти ривожланган мамлакатларнинг институционал тизимларига хосдир. Изчиллигига қарамай эволюцион ўзгаришлар сифат жиҳатдан илгари силжишларни истисно этмайди – микдорий-сифат ўзгаришлар диалектикаси ўз кучида қолади.

Д.Норт томонидан ажратилган боғлиқликнинг учинчи хили – эски ва янги институтлар ўртасида яққол алоқа (боғлиқлик)нинг мавжуд эмаслиги – инқилобий хусусиятга эга. Инқилобий ўзгаришлар жамият ривожланишининг аввалги ўзгариш чизиғига амал қилишни назарда тутмайди ва тафаккур тарзи одатлари ва анъаналарининг тубдан ўзгариши билан кузатилади.

Ҳатто иқтисодий тизим самарадорлигининг ошишига хизмат қилувчи инқилобий ўзгаришлар ҳам аҳолининг кўплаб гуруҳлари учун жиддий ижтимоий оқибатларни келтириб чиқариши мумкин. Бунга бир яққол мисол тариқасида XV-XVIII асрларда Англияда рўй берган аграр соҳадаги туб бурилишлар билан боғлиқ институционал ўзгаришларни келтириш мумкин.

Расмий қоидалар ва норасмий нормаларни мувофиқлаштириш. Расмий қоидалар ва норасмий нормаларнинг мувофиқлаштирилиши жамиятда муҳим роль ўйнайди, чунки у институтлар мавжуд тизими фаолият кўрсатишининг самарадорлигига катта таъсир кўрсатади.

Одатда, инсонлар баъзан институтлар таркибий унсурларидан бири ҳисобланган жазолаш тизимининг самарадорлигига зиён етказган ҳолда жазолашнинг анча юмшоқ шаклларини назарда тутучи нормаларни расмийлаштиришга интилишади. Ўлим жазосини бекор қилиш тўғрисидаги баҳс-мунозаралар бунга мисол бўлади.

Келишмовчилик натижасида институционал низо келиб чиқиши мумкин. Бир ҳолатда, институционал низо ҳеч бир ўзгаришсиз институтларнинг пайдо бўлишига, бошқа ҳолатда эса самарасиз бўлса-да барқарор ҳосилалар – институционал тузоқларнинг пайдо бўлишига олиб келади.

Эски ва янги институтлар ўртасидаги инқилобий боғлиқлик доирасида улар ривожланишининг учта эҳтимолий йўлини таъкидлаш лозим:

- биринчиси – мавжуд институционал матрицага қарама-қарши бўлган расмий институтларнинг пайдо бўлиши (одатда, ҳамма жойда чуқур ислохотлар даврида, масалан, ўтиш иқтисодиётида қонунлар, фармонлар кўринишида) ва уларнинг илдиз отиши (кенгайиб бориши) ҳамда қабул қилинган расмий нормаларга мос келувчи янги норасмий нормаларнинг шаклланиши;
- иккинчиси – қабул қилинаётган расмий қоидаларнинг норасмий нормаларга тўлиқ мос келмаслиги шунга олиб келадиги, норасмий нормалар анча “ҳаётий” бўлиб чиқади ва бунинг натижасида янги қабул қилинган расмий қоидаларнинг норасмий институционаллашуви юз беради;
- учинчиси – янги расмий қоидалар илдиз отмайди, бу уларнинг йўқолиб кетишига олиб келади.

Институционал тизим самарадорлигига институтлар билан бир қаторда ташкилотлар ҳам таъсир кўрсатади. Д.Нортнинг фикрига кўра [46], институтлар иқтисодий назария билан ёритиладиган стандарт чекловлар билан бир қаторда жамият аъзоларининг имкониятларини ҳам шакллантиради.

Институционал доиралар қайси ташкилотлар (сиёсий органлар, иқтисодий тузилмалар, жамоат муассасалари) ҳосил бўлиши ва ишлашини белгилаб беради. Бошқача айтганда: институтлар – бу “ўйин қоидалари”, ташкилотлар эса – “ўйинчилар”. Бироқ бу ҳол ўйинчилар жамиятда ўрнатилган “ўйин қоидалари”га мажбурий тарзда амал қилишини англамайди. Ҳудди институтлар каби ташкилотлар ҳам инсонлар ўртасидаги ўзаро муносабатларни таркиблаштиради. “Ташкилотлар аниқ мақсадга йўналтирилган тарзда фаолият кўрсатувчи, ташкилотчилар томонидан бойлик, даромадни кўпайтириш учун ёки бошқа мақсадларда ташкил этилган бирликлар ҳисобланади. Ушбу мақсадларни кўзлаган ҳолда, ташкилотлар аста-секин институционал таркибни ўзгартиради” [46].

Ташкилотлар (корхоналар, фирмалар)нинг институционал жараёндаги роли ҳозирча кам ўрганилган, бироқ институционал назария доирасида, хусусан, Г.Клейнер томонидан ўтказилган сўнги тадқиқотлар шуни кўрсатдики, ташкилот нафақат товар ва хизматлар ишлаб чиқарувчиси, балки қуйидаги асосий функцияларни бажарувчи ўзига хос “институтпровайдер” ҳисобланади [30]:

- ишлаб чиқариш институтлари ва келишувлар ишлаб чиқувчиси ва тарқатувчиси роли. Алоҳида ташкилотнинг муваффақиятли тажрибаси, унда фойдаланиладиган шартномалар тизимининг самарадорлиги, одатда, бундай тузилмаларни ташкилотнинг ушбу усулларидан фойдаланишга ундайди;

- институтлар инкубатори роли. Ташкилотнинг фаолият кўрсатиши натижасида ушбу тузилманинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олувчи ва якуний натижаларнинг катта самарадорлиги билан фаолият кўрсатувчи янги расмий қоидалар ва норасмий нормалар шаклланади ёки, бошқача айтганда тегишли институционал муҳитда янги институтлар ҳосил қилинади;

- яқка тартибдаги институционал интегратор роли (ушбу нормага амал қилувчилар таркибига янги индивидларни жалб қилиш).

Институционал ёндашувга мувофиқ давлатни алоҳида ташкилот сифатида кўриб чиқиш лозим. Давлатни институт (ижтимоий шартнома негизида расмий қоидалар тизимини шакллантириш ва уларга амал қилиш механизми) сифатида ҳам, ташкилот (давлат бошқарув аппарати таркиби, қонуний жазолаш ва мажбурлаш тизими) сифатида ҳам тадқиқ этиш мумкин.

Хулоса

Институтлар жамият ривожланишининг барча босқичларида муҳим роль ўйнаб келган. Улар жамиятда қарорлар қабул қилиш, инсонлар ва иқтисодиёт иштирокчиларининг ўзаро муносабатларини белгиловчи нормалардан таркиб топган расмий ва норасмий қоидалар ҳисобланади. расмий қоидалар мамлакат конституциясида, қонунларда, маъмурий ва бошқа ҳужжатларда ўз аксини топади. Норасмий нормалар эса урф-одат, анъаналар ва шу каби бошқа ҳаёт тарзи орқали юзага келган қоидаларда ифодаланади.

Жамият ривожланиши билан мавжуд институтлар ва улар негизини ташкил этувчи расмий ва норасмий қоидалар ҳам ўзгариб боради, такомиллашади. Бундай ўзгаришларни ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий шароитлар белгилаб беради.

Институтлар ўзаро мувофиқлаштирилган тарзда ишлаши, давлат тизими фаолиятининг самарадорлигига катта таъсир кўрсатади. Институтлар фаолияти аксарият ҳолларда нормаларга боғлиқдир. Норма тушунчаси тартибни сақлаш функциясига эга бўлиб, у ўзаро ҳамкорликлик тизимида мажбурий хатти-ҳаракат бажарилишини талаб этади. Нормалар ҳамкорлик стратегияси, қоида, хусусан, норманинг ўзи каби шаклларга эга. Рационалликнинг тўлиқ, тўлиқсиз, тартиботли, асосланган, ҳаракат нормаси каби шакллари мавжуд. Ижтимоий танлаш назариясида нормаларга оқилона танлаш натижаси сифатида қаралади. Келишувлар иқтисодида эса нормалар оқилона хатти-ҳаракатнинг омили сифатида таҳлил қилинади.

Таянч сўзлар ва иборалар

Институт, расмий қоидалар, норасмий нормалар, институтларнинг ўзгариши, институционал матрица, институционал ўзгаришлар, мафкура, институтларнинг ўзаро боғлиқлиги, ташкилотлар, ўйинчилар, ўйин қоидалари, норма, ҳамкорлик стратегияси, қоида, келишув, ижтимоий танлаш назарияси, келишувлар иқтисоди назарияси, уриниш, муроса, оқилона ҳаракат, ташкилот.

Такрорлаш учун саволлар

1. Институтлар нима? Уларнинг таърифларини келтиринг.
2. Институтлар таркибий қисмларига нималар киради?
3. Расмий ва норасмий нормалар қандай юзага келади?
4. Норасмий қоидаларнинг жамиятдаги роли нимада?
5. Институционал матрица таърифини келтиринг ва унинг ғояси нимадан иборат?
6. Норма базавий институт эканлигини изоҳланг.
7. Ўзаро ҳамкорликни қуришда норманинг ўрни қандай тавсифланади?
8. Ўзингизнинг одатий кунингизни эрталабдан кечгача келишув (муроса, экспансия, уриниш) лар атамаларида ёритишга уриниб кўринг.
9. Институционал ўзгаришларга нималар сабаб бўлади? Эски ва янги институтлар ўртасида қандай боғлиқликлар мавжуд?
10. Расмий ва норасмий нормаларни мувофиқлаштириш зарурати нима билан белгиланади?
11. Ташкилотлар институционал жараёнда қандай функцияларни бажаради?

3-БОБ. РЕЖА ИНСТИТУТИ ВА БОЗОР ИНСТИТУТИ

3.1. Иқтисодиёт конституцияларининг шаклланиши

3.2. Буйруқбозлик иқтисодиёти нормалари

3.3. Бозор конституцияси нормалари

3.4. Мулкчилик ҳуқуқларини иқтисодий асослаш

3.5. Мулкчилик ҳуқуқларини тафсирлаш

3.1. Иқтисодиёт конституцияларининг шаклланиши

Нормалар индивидларнинг ўзаро мувофиқ муносабатлари барқарорлигининг асосий кафолати ҳисобланади. Индивид контрагент ҳаракатларини тушуниш ва ўз ҳаракатини улар билан мувофиқлаштириш учун у ёки бу нормани танлаш баробарида умуман тизимнинг барқарорлигини таъминлайди. Индивид нормадан четга чиқса, уни нормага қайтарувчи тартибга солиш механизмнинг мавжудлиги нормалар тизимини шакллантиради. Шунингдек, нормалар тизими макро ва микродаражалар ўртасидаги асосий боғловчи бўғинга айланади.

Индивидларнинг иқтисодий фаолият кўрсатишини таъминловчи нормалар тизими иқтисодиёт конституцияси дейилади. Иқтисодиёт конституцияси буйруқбозлик ва бозор тизимларида ўзаро зид нормаларга амал қилади. Масалан, бозор тизими фақат индивидлар ўзларининг кундалик иқтисодий фаолиятида у асосланадиган нормалардан фойдаланган даражага қараб барқарор ва такрор ишлаб чиқаришга қодир бўлади. Ўзининг шахсий манфаатларини кўзловчи индивидлар ўртасидаги битимлардан макроиқтисодий даражага ўтиш бозор хатти-ҳаракатлари нормалари орқали амалга оширилади.

Буйруқбозлик иқтисодиётининг нормалар тизими сурункали тақчиллик, яъни ресурсларнинг етишмаслигини ўзида намоён этади. Тақчилликнинг маълум даражада барқарорлашуви ҳамда иқтисодий агентлар ушбу даражага мослашуви тизимда *нормал тақчиллик* ҳолатини юзага келтиради. Бунда буйруқбозлик иқтисодиёти учун хос бўлган навбатнинг нормал узунлиги, ресурслар ва тайёр маҳсулотларнинг нормал заҳиралари ва ҳоказолар тушунилади. Бошқача айтганда, нафақат Вальрас бўйича умумий мувозанат иқтисодий тизимнинг барқарор

ҳолати билан чекланилади, балки тизим ҳатто мувозанатсиз ҳолатда ҳам барқарорлашиши мумкинлиги намоён бўлади.

Умуман олганда, буйруқбозлик ва бозор тизимларида қўлланиладиган нормаларнинг таркибий тузилишини қуйидаги жадвалда кўриш мумкин.

4.1.-жадвал.

Иқтисодий конституциялари нормаларининг гуруҳланиши

Бозор конституцияси	Буйруқбозлик иқтисодиёти конституцияси
Мураккаб утилитаризм	Оддий утилитаризм
Рационал мақсадли феъл-атвор	Мафкуравий қадрият рационаллиги
Деперсонификацияланган ишонч	Персонификацияланган ишонч
Эмпатия	«Сен – менга, мен - сенга»,
Ижобий маънода эркинлик	
Қонунга ихтиёрий бўйсунуш	Қонунга тилда бўйсунуш

Қуйида ушбу нормаларнинг иқтисодиётда амалда намоён бўлиши кўриб чиқилган.

3.2. Буйруқбозлик иқтисодиёти нормалари

Буйруқбозлик иқтисодиётининг нормал ҳолатлари учун зарур бўлган нормалардан бири оддий утилитаризм ҳисобланади. Бунда индивид томонидан ўз фойдалилигини оширилиши ўзига хос равишда намоён бўлади. Яъни, **оддий утилитаризм** - индивиднинг самарали фаолияти билан боғлиқ бўлмаган ҳолда ўз фойдалилигини оширишга интилишидир.

Индивид истеъмол маданиятидаги оддий утилитаризм “квартира – машина – дала ҳовли” учлигида акс этади. Индивидда бундай идеалнинг тарқалиши ва қулай ҳаёт шароитларини таъминлашга интилиш шўролар (советлар) жамияти намунасида XX асрнинг 70-80-йиллардаги ўзига хос шаклга эга тенденциялар билан тавсифланади. Бунда истеъмолнинг маълум даражасига эришиш учун ноёб (тақчил) ресурслардан фойдаланиш имконияти самарали меҳнат бўйича эмас, балки маълум касб тоифасидаги ходимлар (савдо соҳаси, бюрократик аппарат, темир йўл ва ҳаво йўли транспорти ходимлари, чет элга чиқиш имкониятидагилар) ўртасида бўлинган эди.

Яъни, утилитаризм нормаси буйруқбозлик иқтисодиётида фақат оддий шаклда – индивиднинг самарали фаолият билан боғлиқ бўлмаган ҳолда фойдалиликни оширишга интилиши сифатида мавжуд бўлган. Иккинчидан, тақчиллик шароитидаги истеъмолда фойдалиликни оширишга интилиш навбатда туриш зарурлиги, асаббузарликлар, оворагарчиликлар, жанжаллар (низолар) туфайли келиб чиққан юқори руҳий кечинмалар билан чекланди. Буйруқбозлик тизимининг бу тавсифи «сабр чегараси» тушунчаси билан ҳам изоҳланади. Сабр чегараси деганда низолар ва кескинликлар жамланишининг ундан кейин иқтисодий агентлар шикоят қила бошлайдиган ва норозилик намоён этиладиган даражаси тушунилади. Шундай қилиб, буйруқбозлик иқтисодиётининг биринчи нормаси *оддий* ва *чекланган утилитаризмдан* иборат.

Буйруқбозлик иқтисодиёти нормалари тизимининг иккинчи унсури тўлиқсиз рационал фаолият билан изоҳланади. Бунда, биринчи навбатда ахборотнинг чекланганлиги ва тўлиқсизлиги билан шартланган тўлиқсиз рационаллик тушунилади. Иқтисодий агентлар эркин шаклланмаган нарх ва тақчил ресурслар шароитида нархлардаги мавжуд ахборотни нархга тааллуқли бўлмаган – захиралар ҳажми, навбатларнинг узунлиги ва ҳоказолар ҳақидаги маълумотлар билан тўлдирадиган. Натурал кўрсаткичларда ахборот олиш эса, ҳамма вақт уни йиғиш билан боғлиқ юқори даражадаги харажатларни келтириб чиқаради. Натижада тизимда «низо», яъни сотувчилар ва харидорлар позицияларини мувофиқлаштиришда кечикишлар пайдо бўлади. Низо прогнозлардаги хатолар, манфаатдор шахсда бошқа субъектларнинг ҳолати ва мақсадлари тўғрисида ахборотнинг мавжуд эмаслиги, манфаатдор шахснинг қарор қабул қилишдаги беқарорлиги, ўзгарувчан шароитга мослашишдаги ўнғайсизлиги шаклига эга бўлади. Бундан ташқари, тўлиқсиз рационал фаолият, иқтисодий агент учун фақат ташқаридан белгиланган мақсадларга эришиш воситаларини танлаш эркинлиги билан шартланган. Мафкура билан белгиланган партия-хўжалик апаратининг мафкуравий мақсадлари режа топшириқлари шаклини қабул қилувчи муайян маъмурий ва хўжалик вазифаларига айланади. Бошқача айтганда,

буйруқбозлик иқтисодиётида иқтисодий субъектларнинг фаолияти– мафкуравий кадрият рационаллиги нормасига асосланади.

Ишонч нормаси иккита шаклда давлатга ишонч сифатида ва бир бирини яхши билган шахслар доираси билан чекланган микродаражадаги ишонч сифатида мавжуд бўлади. Ҳар қандай аҳамиятли битимнинг давлат органига: партия, режа, таъминот органига мурожаат этиш билан боғлиқлиги сабабли давлатга ишонмасдан туриб, йўл тутишнинг иложи йўқ. Бундай вазиятда бевосита контрагентга ишониш мутақо ортиқча – давлат учинчи томон сифатида битим шартларининг бажарилишини кафолатлайди. Бироқ микродаражадаги *ишонч* барибир *максимал персонификацияланган* шаклда мавжуд бўлади.

Бу норма ҳам уй хўжалигида, ҳам корхонада амал қилади. Уй хўжалигининг ижтимоий ва иқтисодий ҳаётида оғирлик марказининг оила-қариндошчилик таркибига, дўстлар ва таниш-билишларга кўчирилади. Масалан, ўзаро ҳамкорлик умуман врач, сартарош билан эмас, балки *таниш* врач ёки сартарош билан амалга оширилади. Корхоналар хатти-ҳаракатини ҳам худди шундай таърифлаш мумкин. Улардан ҳар бири барқарор шерикчилик доирасига эга бўлиб, бунда ушбу корхоналар раҳбарлари ўртасида шахсий даражада ишончли муносабатлар йўлга қўйилади. Яъни, директорлар ўртасида ўзаро ёрдам ва ўзаро ишонч тамойиллари асосига қурилган корпоратив муносабатлар шаклланади.

Буйруқбозлик иқтисодиётининг навбатдаги базавий нормаси «*сен – менга, мен - сенга*», ёки ўзаро хизматлар кўрсатиш тўғрисидаги келишувдир. Тақчил ресурсни олишнинг кенг тарқалган вариантларидан бирига кўра, истеъмолчи ва етказиб берувчи вақти вақти билан вазифаларини алмаштириб туради, яъни “бугун мен пўлат бериб тураман, сен эса эртага болтдан ёрдам қилиб турасан”. Айнан ҳар қандай бартер битимининг асосида «Сен – менга, мен - сенга» нормасидан фойдаланиш ётишига ишонч ҳосил қилиш мумкин. Ҳатто, бартер алмашуви занжир бўйича амалга оширилиши мумкин бўлса-да, ушбу нормага локал ва таниш-билишлар доираси билан чекланган хусусиятни йўқотиш имконини бермайди.

Ва ниҳоят, *қонунга бўйсунуши* нормаси. Ҳар қандай ўзаро муносабатнинг давлат назорати остида бўлишига қарамай буйруқбозлик иқтисодиёти доирасида қонунлар партия манфаатларига бўйсунган. Бунинг учун расмий асос бўлмаса-да, партия қарорлари *де факто* қонун кучига эга бўлган. Ҳатто эълон қилинган *де юре* умумхалқ мулкчилик шакли ҳам *де факто* мулкчилик шакли билан, хусусан, бюрократик органлар – «идоралар» (вазирликлар ва идоралар) мулки бўлган. Бюрократиянинг бундай ўзбошимчалиги оддий фуқароларнинг қонунга нисбатан муносабатига акс таъсир ўтказган. Бошқача айтганда, буйруқбозлик иқтисодиётида иқтисодий субъектларнинг хатти-ҳаракати *қонунга тилда бўйсунуши* нормаси сифатида тавсифланади. Демак, буйруқбозлик иқтисодиёти конституциясининг асосий нормалари тизимнинг мувозанатсиз ҳолатини барқарорлаштирига хизмат қилади.

3.3. Бозор конституцияси нормалари

Бозор конституцияси – бозорда битимларни амалга ошириш ва унда мувозанатга эришиш имконини берувчи хатти-ҳаракатларнинг ўзаро шартланган нормалари йиғиндисини ташкил этади. Бозорлардаги барқарор мувозанат бозор нормаларидан фойдаланишнинг натижаси ҳисобланади. Бозор конституциясининг асосида ётувчи биринчи норма – *мураккаб утилитаризм* нормаси бўлиб, у нафақат индивидни ўзининг фойдалилигини оширишга йўналтиришни, балки унинг олинадиган фойда билан ўзининг самарали фаолияти ўртасидаги алоқани англаб етишини назарда тутди. **Яъни, мураккаб утилитаризм** – индивид томонидан ўз фойдалилигининг самарали фаолият асосида оширилишидир.

Мураккаб утилитаризм нормаси индивиднинг эҳтиёжлар даражаси ва самарали фаолияти ўртасидаги номувофиқликни истисно этади. Баъзан, бундай номувофиқлик юқори ишлаб чиқариш салоҳиятига ва юқори меҳнат самарадорлигига эга бўлмаган мамлакат аҳолиси ўртасида юқори истеъмол стандартларининг тарқалишида юзага келадиган «номувофиқ кутишлар инқилоблари» асосида ётади. Ушбу вазиятда асосан оммавий ахборот воситалари орқали юз берадиган янги

истеъмол стандартини қабул қилиш жамиятда ҳукмронлик қилувчи самарали фаолият моделига тааллуқли бўлмайди.

Бундан ташқари, қулай шароитлар мавжуд бўлганида оддий утилитаризм фойдалиликни оширишни ренти қидиришга айлантиришни назарда тутади. Мукамал рақобат вазиятидан ҳар қандай четга чиқиш, алмашиш (тарифлар, квоталар) учун чекловлар ўрнатилиши оддий утилитаризм саъй-ҳаракатларини ренти қидиришга ёки, бошқача айтганда, фойдага самарасиз йўналтирилишга айлантиради. Индивиднинг ренти кўпайтиришга интилишини норматив чеклаш сифатида мураккаб утилитаризм, яъни индивид томонидан бошқалар зиёнига эмас, балки фақат ўз фаолияти ҳисобидан ютуққа эришиш мумкинлигининг тан олинishi муқобил вариант ҳисобланади.

Агар утилитаризм нормаси индивиднинг мақсадли функциясини белгиласа, **рационал мақсадли феъл-атвор (хулқ, хатти-ҳаракат)** нормаси фойдалиликни муайян вазифаларнинг ҳал этилиши билан боғлаган ҳолда оширишни муайянлаштиради. Маълумки, рационал мақсадли феъл-атвор индивид томонидан ўзининг рационал кўйилган ва ўйланган мақсадига эришиш учун ташқи олам предметлари ва *инсонларнинг* маълум феъл-атворидан фойдаланишини назарда тутади. Ахборотнинг тўлиқсизлиги ва уни қайта ишлаш бўйича когнитив қобилиятларнинг чекланганлиги шароитида рационал мақсадли феъл-атвор найранг қилишга айланади: агар индивид катта ҳажмдаги ахборотга эга бўлса, у ўзининг контрагенти билан найранг қилади. Индивид шу усул билан атрофидагиларни ўз мақсадига – фойдалиликни оширишга эришиш воситасига айлантиришга уринади.

Айрим агентларнинг фойдаланилган автомобиллар бозори ва «маънавий хатар» билан боғлиқ суғурта бозорида бошқаларни зиёнга учратиши ахборот асимметриясидан фойдаланишга классик мисол бўлади. Бундай айёрлик, яққол ёки нозик шаклда алдаш билан шахсий манфаат кўзланадиган хатти-ҳаракатга оппортунизм номи берилган. Рационал мақсадли феъл-атворни оппортунизмга айлантиришга қарши қафолатлар барча иштирокчилар фаолиятининг қуйидаги ё таркибий ёки расмий-ҳуқуқий жиҳатлари билан тавсифланади:

- мукамал когнитив қобилият ва алмашувда тўлиқ ахборотга эга бўлиш;
- шартнома тузишда махсус таомиллардан фойдаланиш.

Иккинчи жиҳат оптимал шартнома назариясини махсус ўрганиш предмети ҳисобланади, шунинг учун бу ерда бозор конституциясининг иккинчи унсури сифатида *тўлиқ рационаллик* мезонларига жавоб берувчи *рационал мақсадли феъл-атворни* таъкидлаш лозим.

Мақсадли рационал феъл-атвор шаклланишининг асослардан бири атроф-муҳит предметлари ва одамларнинг феъл – атоврини кутилаётган воқеликка нисбатан мос равишда айта олишдир. Индивид томонидан қабул қилинадиган қарорлар хатарининг контрагент фаолияти асосида аниқланган вазиятлари кутилаётган воқеликка контрагент ҳаракатларининг мос бўлиши учун ўта аҳамиятлидир. Ўзаро боғлиқлар шароитида индивидлар ўртасидаги мунособатларни тартибга солувчи норма сифатидаги ишонч бўлган тақдирда мақсадли рационал ҳаракатга эришилади. Қачонки, индивидга ўз ҳаракатини бошлашидан олдин атрофдаги ҳаракатлар аниқ бўлиб, индивид танловига айрим атрофдаги ҳаракатлар бўйича кутилишларнинг таъсир қилиши ишонч дейилади. Бозордаги битим билан деперсонафикацияланган ишонч ўртасида алоқадорлик олдиндан тўловларнинг амал қилишида намоён бўлади. Бу энг оддий бозор битими ҳисобланади. Иқтисодиёти ривожланган малакатларда ишончнинг деперсонафикацияланганлиги бўйича ўтказилган сўровларга жавоблар (Дания-94 %; Германия-90 %; Франция-84%)да юқори натижалар олинган.

Бозор конституциясининг яна бир нормаси эмпатия бўлиб, бунда индивид ўзини контрагент ўрнига қўйиб кўради ва унинг барча кечинмалари, қизиқишлари ва мўлжалларини бозор субъекти сифатида ўзидан ўтказишга ҳаракат қилади. Айрим шахслар доираси билан чекланмаган эмпатия индивиднинг ўз ҳаракатларида эркинликка чиққани билан боғлиқ. Инсоннинг фаолияти қанча эркин бўлса, у атрофдагиларнинг ҳаракатини шунча яхши тушунади ва уни олдиндан айта олади. Бу эркинлик нормасининг рационал асосланган мақсадга эришишда тўсиқ эмас, муваффақият шартига айланишини таъминлайди. Сўнги норма легализм бўлиб, бунда қонунни ҳурмат қилиш ва ўз ихтиёрига кўра, унга бўйсиниш тушунилади. Бу норма айни чоғда,

мулккий ҳуқуқларнинг самарали ҳимоя қилинишига ҳам йўл очади. Юқорда баён этилганлардан шу нарса келиб чиқадики, бозор конституцияси нормаларида ҳам айрим нуқсонлар мавжуд бўлгани ҳолда, уларнинг ўзаро боғлиқ тарзда амал қилиши тизимнинг мунтазам такомиллашувига хизмат қилади.

3.4. Мулкчилик ҳуқуқларини иқтисодий асослаш

Индивидлар учун мулкчилик ҳуқуқларини ўрнатиш ҳамда бу ҳуқуқларга уларнинг амал қилиш зарурати қонунга ихтиёрий бўйсунуш нормалари билан ўзаро узвий боғланган. Мулкчилик ҳуқуқлари индивидлар ўртасида юзага келадиган ўзаро муносабатлардаги ноаниқликни камайтирувчи институтлардан бири ҳисобланади.

Мулкчилик ҳуқуқларини таҳлил қилиш учун иккита фермер ўз подаларини бири паст ҳосилдор бўлган иккита яйловда ўтлатиши мисолини кўриб чиқамиз [47]. Берилган ҳолатга кўра, ем-ҳашак захиралари ушбу яйловларнинг ҳар бирида бир вақтнинг ўзида иккита подани ўтлатиш имконини бермайди.

4.2.-жадвал

Фермерларнинг яйловларан фойдаланиш имкониятлари

Кўрсаткичлар		2-фермер	
		Биринчи яйловда ўтлатиш -P ₂	Иккинчи яйловда ўтлатиш-1- P ₂
1-фермер	Биринчи яйловда ўтлатиш - P ₁	2; 2	8; 4 [N ₂ P ₂ P St ₁]
	Иккинчи яйловда ўтлатиш -1- P ₁	4; 8 [N ₁ P ₁ St ₂]	1; 1

Ушбу ҳолатда Парето бўйича оптималлик нуқтаи назаридан иккита бир хил якун (4; 8) ёки (8; 4) мавжуд. Якунлардан бирини қайд этувчи институционал қарорлар бир нечта бўлиши мумкин. Улардан энг оддийси яйловдан фойдаланишдаги устуворликни унга биринчи бўлиб ўз подасини олиб келган фермерга берувчи қонун қўллашдан иборат. Келиш тартиби бўйича ноёб ресурс (яйлов)ни тақсимлаш - навбат институти фаолият кўрсатишининг асосида ётувчи тамойиллардан бирини акс эттиради. Бироқ навбат институтидан фойдаланиш подани қайси яйловга олиб бориш тўғрисида қарор қабул қилиш вақтида фермерларнинг иккиланганини камайтирмайди, балки оширади. Бундан ташқари, иккилануш ундан кейин ҳам ҳар сафар яйловни танлашда такрорланади.

Яйловда мулкчилик ҳуқуқларининг ўрнатилишигина масалани ҳал этишнинг муқобил варианти бўлади. Масалан, 1-фермер биринчи яйловнинг, 2-фермер эса иккинчи яйловнинг мулкдори ҳисоблансин. Ҳатто фермерларнинг нафлилиги нуқтаи назаридан бундай қарорнинг номуносивлигини ҳисобга олган ҳолда, *иккаласининг* ҳам манфаатлари йўлида мулкчилик ҳуқуқларини тан олиш ва ҳурмат қилиш лозим. Кам ҳосилли яйловни олувчи иккинчи фермернинг мулкчилик ҳуқуқлари жорий этилгунга қадар ва ундан кейинги нафлилигини таққослайлик.

Мулкчилик ҳуқуқлари ўрнатилгунга қадар иккинчи фермер, агар у подасини биринчи яйловга олиб борса, $2P_1 + 8(1 - P_1) = 8 - 6P_1$ га, агар у подасини иккинчи яйловга олиб борса, $4P_1 + 1(1 - P_1) = 3P_1 + 1$ га эга бўлади. Сўнгра, иккинчи фермер томонидан биринчи яйловнинг танланиши эҳтимолини ҳисобга олган ҳолда, $P_1, EU = P_2(8 - 6P_2)(3P_1 + 1)$ га, оддий ҳолатда $P_1 = P_2 = 1/2$ га эга бўламиз, бу $EU = 3,75$ ни беради. Мулкчилик ҳуқуқлари ўрнатилганидан кейин эса иккинчи фермерга 4; яъни, $4 > 3,75$ га тенг бўлган ютуқ қафолатланган.

Иккала фермер ҳам бир вақтнинг ўзида битта яйловдан фойдаланган ҳолларда паст ютуқларга эришишига алоҳида эътиборни қаратиш лозим. Мазкур ҳолат очик фойдаланишда бўлган ресурсларни нооқилона истеъмол қилишда ўз аксини топадиган «жамоат мулки фожиасини» намоён этади. Бундай ресурслардан фойдаланишнинг хусусий ва жамоат сарф-харажатларининг номувофиқлиги уларнинг тугашига олиб келади. Бошқача айтганда, ресурсга нисбатан мулкчилик ҳуқуқлари аниқ ўрнатилмаган ҳолларда унинг истеъмол қилиниши салбий

ташки таъсирлар ёки экстерналларнинг пайдо бўлиши билан боғлиқ. Яна мисол тариқасида иккала фермер томонидан бир вақтнинг ўзида бир яйловдан фойдаланилишини тасвирловчи ҳолатни кўриб чиқаймиз. Мисолда ишлаб чиқаришнинг фақат иккита омили – фермерларнинг ери ва меҳнати ҳисобга олинсин.

Фараз қилайлик, яйловга қўшимча меҳнат бирлиги сарфланган, яъни биринчи фермер эгаллаган яйловга иккинчи фермер ўз подасини олиб келди. Ушбу ҳолатда қўшимча меҳнат сарфининг самараси пасаяди. Ишлаб чиқариш (етиштириш) умумий ҳажми ошгани ҳолда қўшимча меҳнат қилган фермернинг манфаатдорлиги пасаяди ва ўртача маҳсулотнинг камайиши юз беради. Агар яйлов хусусий мулкчиликда бўлса, у ҳолда мулкдорнинг шахсий сарф-харажатлари кўпроқ самара келтиради ва рента энг юқори бўлади. Агар яйлов умумий фойдаланишда бўлса, меҳнат сарфи самарадорлигининг даражаси пасайиб, рента йўқолади. Юқорида баён этилганларга яқун ясаб, таъкидлаш лозимки, мулкчилик ҳуқуқларининг ўрнтилиши камида иккита сабабга кўра иқтисодий агентлар манфаатларига мос келади, яъни уларнинг ўзаро ҳамкорлигидаги ноаниқлик (иккиланиш) камаяди ва ресурслардан фойдаланиш оптималлашади.

3.5. Мулкчилик ҳуқуқларини тафсирлаш

Мутахассисларнинг ҳисоблашларича, ўнтагача бўлган ҳуқуқий анъаналар (роман-герман ҳуқуқий оиласи, умумий ҳуқуқ, мусулмон ҳуқуқи, хитой ҳуқуқи, африка ҳуқуқи, сўнги вақтларгача мавжуд бўлган социалистик ҳуқуқ ва ҳ.к.)да мулкчилик ҳуқуқига ва уни ўрнатиш таомилига нисбатан алоҳида қарашлар мавжуд. Бироқ, иқтисодий агентлар ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг бозор тамойиллари нуқтаи назаридан иккита ҳуқуқий анъана – умумий (ёки прецедент) ҳуқуқ ва фуқаролик (ёки роман-герман) ҳуқуқи алоҳида қизиқиш уйғотади. Айнан ушбу ҳуқуқий анъаналар Европа мамлакатларида бозор шаклланишининг асосида ётади (умумий ҳуқуқ - Буюк Британия ва унинг муштамлакаларида, шу жумлаан АҚШда, фуқаролик ҳуқуқи – континентал Европа мамлакатларида). Ушбу иккита анъана ўртасидаги фарқлар анча катта бўлиб, улар кўплаб жиҳатларга тааллуқли. Биринчидан, ҳуқуқ манбалари бир биридан фарқ қилади. Фуқаролик ҳуқуқида янги нормалар мавжуд қонунлар (конституция, кодекслар, оддий қонунлар, регламентлар ва декретлар)дан *дедукция* асосида қабул қилинади. Умумий ҳуқуқда, аксинча, *прецедент* марказий рол ўйнайди. Прецедент деганда анъаналар ва шуларнинг ўхшаш масалалар бўйича аввалги қарорлари тушунилади. Масалан, мулкчилик ҳуқуқини ошқора (қонуний) тарзда даъвогар ушбу ҳуқуқни *де факто* узоқ давр мобайнида амалга ошириб келганлигини исботлаш асосида ҳам мустаҳкамлаш мумкин. Ерга нисбатан ошқора мулкчилик ҳуқуқи, унинг амалдаги фойдаланувчисига 12-20 йиллик давр мобайнида фойдаланиш бўйича, агар шу вақт ичида бошқа ҳеч ким мулкчилик учун унданда асослироқ даъво қилмаса, мустаҳкамланади.

Иккинчидан, иккала анъана бир биридан судьяга ҳуқуқий қарор қабул қилиш учун бериладиган даража билан фарқ қилади. Фуқаролик ҳуқуқида судьянинг хатти-ҳаракатини «қонунга бўйсунтириш» атамаси билан белгилаш мумкин: унинг вазифаси баҳс-мунозарали вазиятни энг асосли тарзда ёритувчи ҳуқуқий нормаларни топиш ва қўллашдан иборат. Умумий ҳуқуқ судьяга ўз ҳаракатларида катта эркинликни беради – у нафақат мавжуд ҳуқуқий нормалар талқинчиси, балки маълум маънода (прецедент орқали) унинг яратувчиси ҳамдир. Судья адолатли қарор чиқариш йўлини тутиши лозим, лекин бу қарорни қидириш жараёнида у нафақат мавжуд нормаларига, балки адолатнинг субъектив мезонларига ҳам мурожаат этишга ҳақли. Умумий ҳуқуқда суд қарорларини шахслаштириш механизми айнан субъектив омил асосида қурилади.

Бироқ, умумий ҳуқуқнинг фуқаролик ҳуқуқидан биз учун энг аҳамиятли фарқи мулкчилик ҳуқуқининг талқин этилишидан иборат. Франция, Бельгия, Голландия, Италия, Испания, Португалия, қатор Болқон мамлакатларининг фуқаролик кодексларининг асоси бўлган Наполеон Кодекси (1804 й.)дан бошлаб, мулкчилик ҳуқуқлари, роман-герман анъанасида ягона, чекланмаган ва бўлинмас ҳуқуқ сифатида кўриб чиқилади. Бу шуни назарда тутадиги, фақат учта асосий ҳуқуқ - эгаллик қилиш ҳуқуқи, фойдаланиш ҳуқуқи ва тасарруф этиш ҳуқуқига эга бўлган бир киши қандайдир ресурснинг мулкдори бўлиши мумкин. Бир ресурсга нисбатан мулкчилик ҳуқуқи иккита ва ундан кўп субъектлар ўртасида тақсимланган вазият феодализм қолдиғи ва ушбу

тузумга хос бўлган ер эгаси - қирол томонидан ундан фойдаланиш ҳуқуқини ўзининг вассалларига ўтказиш сифатида истисно этилди.

Умумий ҳуқуқ ҳуқуқларнинг мураккаб «тутами» сифатида мулкчилик концепциясидан келиб чиқади, бунда бир ресурсга бўлган ҳуқуқ турли инсонларга тегишли бўлиши мумкин. Мулкчилик ҳуқуқларини тафсирлаш ресурснинг ягона ва мутлақ мулкдорини белгилашни эмас, балки ҳар бир ҳуқуққа аниқ белгиланган мулкдорнинг бириктирилишини назарда тутаяди. Бошқача айтганда, ҳар бир ҳуқуқда ўзининг мутлақ эгаси мавжуд бўлган тақдирда, мулкчилик ҳуқуқи тўлиқ тафсирланган ҳисобланади. Англиялик ҳуқуқшунос А.Оноре мулкчилик ҳуқуқлари бўйича ҳуқуқлар «тутами»ни ишлаб чиқиб, ҳар бир ҳуқуқнинг хусусияти бўйича қуйидаги таърифларни таклиф этган:

- * эгалик қилиш ҳуқуқи – «мулк устидан жисмоний назорат ва мулкдорнинг вакиллари, агентлар орқали мутлақ назоратни амалга ошириш истаги»;
- * фойдаланиш ҳуқуқи – ашъдан (нарсадан) шахсан фойдаланиш ҳуқуқи;
- * тасарруф этиш ёки бошқариш ҳуқуқи – ашъ қандай ва ким томонидан фойдаланилиши мумкинлиги тўғрисида қарор қабул қилиш ҳуқуқи;
- * ўзлаштириш ҳуқуқи ёки даромад олиш ҳуқуқи – ашъдан аввалги шахсий фойдаланишдан ёки бошқа шахсга ундан фойдаланишга рухсат этишдан келиб чиқувчи бойликларга эгалик қилиш;
- * қолдиқ қиймат ҳуқуқи – ашъни бегоналаштириш, истеъмол қилиш, сотиш, ўзгартириш ёки йўқ қилиш ҳуқуқи;
- * хавфсизлик ҳуқуқи – экспроприациядан иммунитетни кафолатловчи ҳуқуқ;
- * ашънинг мерос бўйича ёки васият бўйича ўтиши ҳуқуқи;
- * муддатсизлик – агар шартномада бошқача ҳолат назарда тутилган бўлмаса, ҳуқуқларга эгалик қилишнинг вақтга кўра чекланмаганлиги;
- * зарарли фойдаланишни тақиқлаш ҳуқуқи – агар бу салбий ташқи таъсирларни келтириб чиқариш билан боғлиқ бўлса, ашъдан фойдаланишни тақиқлаш ҳуқуқи;
- * ундириш кўринишидаги жавобгарлик - қарзни тўлаш учун ашъни олиб қўйиш имконияти;
- * қолдиқ хусусияти – кимгадир берилган ҳуқуқни уни ўтказиш муддати тугаганидан кейин «табiiй» қайтарилишини кутиш.

Шундай қилиб, мулкчилик ҳуқуқларини тафсирлашга нисбатан бундай ёндашув анча мослашувчан бўлиб, бу уни бозорда мураккаб битимларни тузишда, индивидлар ўртасида ресурслардан фойдаланиш борасида ҳар қандай мураккаб ўзаро муносабатларни амалга оширишда ўта самарали воситага айлантиради. Масалан, ёллаш бўйича ҳар қандай битим ҳуқуқлар «тутами»нинг «қисмларга ажралишини» ва ижарачи томонидан унинг бир қисмига (камида фойдаланиш ҳуқуқига) эга бўлинишини назарда тутаяди. Ҳуқуқлар «тутами»нинг янада мураккаб кўринишлари мулкнинг траст бошқаруви, лизинг, франчайзинг ва тижорт фаолиятини ташкил этишнинг бошқа мураккаб шакллари кўллаш чоғида юз беради.

Хулоса

Нормалар индивидларнинг ўзаро мувофиқ муносабатлари барқарорлигининг асосий кафолати ҳисобланади. Иқтисодиёт конституцияси деб индивидларнинг иқтисодий фаолият кўрсатишини таъминловчи нормалар тизими айтилади. Буйруқбозлик ва бозор тизимларида иқтисодиёт конституциясининг нормалари ўзаро зид ҳолда амал қилади. Буйруқбозлик иқтисодиётининг нормалар (оддий утилитаризм, максимал шахслаштириш, «сен – менга, мен - сенга», қонунга тилда буйсуниш) тизими сурункали тақчиллик, яъни ресурсларнинг етишмаслигини намоён этади. *Бозор конституцияси* – бозорда битимларни амалга ошириш ва унда мувозанатга эришиш имконини берувчи хатти-ҳаракатларнинг ўзаро шартланган нормалари (мураккаб утилитаризм, рационал мақсадли феъл-атвор, деперсонафикацияланган ишонч, эмпатия, легализм) йиғиндисини ташкил этади. Индивидлар ўртасидаги ўзаро муносабатлардаги ноаниқликни камайтирувчи институтлардан бири мулкчилик ҳуқуқлари ҳисобланади. Ҳуқуқий анъаналарда асосан, умумий ва фуқаролик ҳуқуқлари таҳлил қилинади. Фуқаролик ҳуқуқидаги янги нормалар мавжуд қонунлар (конституция, кодекслар, оддий қонунлар, регламентлар ва декретлар)дан *дедукция* асосида қабул қилинади. Умумий ҳуқуқда, аксинча, *прецедент* марказий

рол ўйнайди. Прецедент деганда анъаналар ва шуларнинг ўхшаш масалалар бўйича аввалги қарорлар тушунилади.

Таянч тушунчалар ва иборалар

Иқтисодиёт конституцияси, буйруқбозлик ва бозор конституциялари, оддий утилитаризм, максимал персонификациялаш, «сен – менга, мен - сенга», қонунга тилда буйсуниш, мураккаб утилитаризм, рационал мақсадли феъл-атвор, деперсонификацияланган ишонч, эмпатия, легализм, мулкчилик ҳуқуқлари, умумий ва фуқаролик ҳуқуқлари, дедукция, прецедент.

Такрорлаш учун саволлар

1. Иқтисодиёт конституцияси тушунчасининг моҳиятини шарҳланг.
2. Агар буйруқбозлик иқтисодиёти ҳатто сурункали тақчиллик мавжуд бўлганда ҳам барқарор ҳолатда турувчи тизимни ўзида намоён этган бўлса, у ҳолда ўтиш иқтисодиётининг туб беқарорлигининг сабаблари нимада?
3. Буйруқбозлик иқтисодиётининг унсури ҳисобланган утилитаризм нормаси утилитаризмнинг бозор нормасидан нима билан фарқ қилади?
4. Америкалик машҳур сиёсатшунос ва иқтисодчи Фрэнсис Фукуяма ўзининг сўнги китобларидан бирида бозор иқтисодиётидаги кўтарилиш ва пасайишларни унинг субъектлари ўртасидаги ишонч орқали кўриб чиқади. Бундай ёндашув қанчалик асосли?
5. Ҳуқуқий анъаналардаги асосий ҳуқуқларнинг фарқланиш хусусиятларини изоҳланг.
6. Лизинг мисолида битим иштирокчиларининг манфаатларини ҳимоялаш ва ижарага бериладиган мол-мулкдан самарали фойдаланишга ундаш нуқтаи назаридан фуқаролик ҳуқуқига нисбатан умумий ҳуқуқнинг устунлигини кўрсатинг.
7. Бир буюмнинг бир неча эгаси бўлиши мумкинми? Бир неча мулкдорларнинг мавжуд бўлиши буюмдан самарали фойдаланишга тўсқинлик қиладиган шарт-шароитларни кўрсатиб беринг.

4-БОБ. МУЛКЧИЛИК ШАКЛЛАРИ РИВОЖЛАНИШИНИНГ ЭВОЛЮЦИЯСИ

4.1. Мулкчилик таърифларининг таҳлили

4.2. Мулкчилик муносабатларини амалга оширишнинг тарихий шакллари

4.3. Мулкчилик ҳуқуқлар

4.1. Мулкчилик таърифларининг таҳлили

Ўзбекистон Республикаси Конституциясидаги жамиятнинг иқтисодий негизларига оид XII бобда қуйидагилар баён этилган: “Бозор муносабатларини ривожлантиришга қаратилган Ўзбекистон иқтисодиётининг негизини турли шакллардаги мулк ташкил этади. Давлат истеъмолчилар ҳуқуқларининг устунлигини ҳисобга олиб, иқтисодий фаолият, тадбиркорлик ва меҳнат қилиш эркинлигини, барча мулк шаклларининг тенг ҳуқуқлигини ва ҳуқуқий жиҳатдан тенг муҳофаза этилишини кафолатлайди. Хусусий мулк бошқа мулк шакллари каби дахлсиз ва давлат ҳимоясидадир. Мулкдор фақат қонунда назарда тутилган ҳолларда ва тартибдагина мулкдан маҳрум этилиши мумкин (53- модда). Мулкдор мулкига ўз хоҳишича эгалик қилади, ундан фойдаланади ва уни тасарруф этади. Мулкдан фойдаланиш экологик муҳитга зарар етказмаслиги, фуқаролар, юридик шахслар ва давлатнинг ҳуқуқларини ҳамда қонун билан кўриқланадиган манфаатларини бузмаслиги шарт (54-модда)”. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик Кодексига мулкчиликнинг эгалик қилиш, фойдаланиш ва тасарруф этиш триадаси (164-модда) асос қилиб олинган. Ушбу Кодексда мулкчиликнинг хусусий ва оммавий шакллари мавжудлиги (167-модда) таъкидланади.

Демак, иқтисодиёт ва уни ташкил этишнинг бозор модели учун муайян-тарихий шаклдаги мулкчилик институти талаб этилади. Мулкчилик институтининг негизини мулк тушунчаси ташкил этади. Мулк – ресурслар чекланганлиги шароитининг оқибатидаги ноёблик муаммосини ҳал қилинишининг ягона воситаси ҳисобланади. Бу восита мулкдорга ҳуқуқлар тутамини тақдим этади. Албатта, мулкчилик ҳуқуқлар тутами эгалик қилиш ва бошқа ҳуқуқлар (фойдаланиш, тасарруф этиш ва бошқалар) билан биргаликда ташкил этади. Ҳуқуқлар тизими хўжаликлар ва шахслар

ўзаро муносабатларга киришишлари учун ҳам мулкдорни, ҳам мулкни ҳимоялайди. Шахснинг жамиятдаги эркинлиги ҳуқуқ билан кафолатланади ва чегараланади. Ундаги барча мавжуд ҳуқуқлардан энг тўлиғи мулкчилик ҳуқуқидир. Ушбу ҳуқуқ шахс ва жамият учун ўзаро қарама-қарши бўлган бегоналашув хусусиятини ҳам намоён этади. Илмий манбаларда мулкчилик муносабатлари умумий тан олинган ягона таърифга эга эмаслиги сабабли қатор талқинлар мавжуд (7.1-жадвал).

7.1-жадвал.

Мулкчилик институтига оид талқинларнинг туркумланиши

Ёндашув номи	Мулкчиликнинг асосий белгилари
1. Классик йўналиш	Даромад келтириш қобилияти мужассамланган сармоя
2. Файласуфлар ва неоклассиклар	Ташқи дунё объектлар устидан назоратни уларни ўзлаштириб (эгаллаб) олиш асосида амалга ошириш
3. Диалектик усул тарафдорлари	Шахснинг табиатдан ҳам, ижтимоий ҳаёт жамоатчилигидан ҳам бегоналашишида ҳамда ишлаб чиқарувчини ишлаб чиқариш воситасидан ажратишда намоён бўлувчи ижтимоий алоқаларни таркиблаш, мураккаблаштириш шакли
4. Немис тарихий мактаби	Ижтимоий ўзаро ҳамкорликнинг асосий тамойили ҳисобланган ахлоқ нормасида жамият томонидан олий ва муқаддас қадрият ҳамда индивид мустақилигининг кафолати. сифатида тан олиш
5. Неоинституционал йўналиш	Турли шахслар ўртасида бир буюмда турли ҳуқуқларнинг намоён бўлиш имконияти. буюмга қарашли ваколатлар тутами
6. Ҳуқуқшунослар	Шахснинг буюм устидан ҳуқумронлиги ва бошқа шахслар имкониятларини чеклаш.
7. Социологлар	Иқтисодий буйсундириш асосида ижтимоий иерархияни ўрнатиш усули
8. Эрнандо де Сото (Перу)	Қийматга айланишда иштирок этиш ва даромад келтириш қобилияти

Жадвалдан кўриб турганимиздек, мулкчиликни ўзлаштириб олиш билан тенглаштириш неоклассик иқтисодий тафаккур вакилларига хос бўлса, ҳуқуқшунослар учун шахснинг **буюм устидан ҳуқумронлиги** имкониятларини чегаралаш мулкдан бошқа шахсларнинг зиёнига фойдаланишга руҳсат бермаслик сифатида таърифланади. Мулкчилик – бу шахс ва буюм ўртасидаги эмас, балки инсонлар ўртасидаги муносабат сифатида гадаланиши керак.

Мулкчилик ҳуқуқлари назарияси нафақат бошқарув, хавфсизлик, меросга топшириш ҳуқуқларини қўшган ҳолда ҳуқуқлар тўпламини кенгайтиради, балки ҳуқуқларнинг ўзларининг айланувчанлигига, олди-сотди объектлари бўлиб буюмларнинг ўзи эмас, балки уларга нисбатан ҳуқуқ ҳисобланишига эътиборни қаратади. Масалан, ер участкасидан фойдаланиш ҳуқуқи; мол-мулкдан фойдаланишдан келадиган даромадни олиш ҳуқуқи ва б.

Ҳуқуқшуносларнинг фикрича, мулк – бу мутлақ ҳуқуқ. Мулкдорга қонун билан тақиқланмаган ҳамма нарса руҳсат этилган. Мутлақ ҳуқуқ ижобий чеклов эмас, балки салбий чеклов (нима мумкин эмас) билан ёритилади.

Агар ҳуқуқларнинг муайян тўплами, масалан, А.Оноре томонидан санаб ўтилган 11 та ҳуқуқнинг аксарияти иккиламчи ҳисобланади. Мисол учун, хавфсизлик ҳуқуқини олайлик. Унинг ўзи етарли эмас, чунки ҳуқуқ фақат давлат томонидан муҳофаза қилинган тақдирда, классик нуқтаи назардан ҳуқуқ ҳисобланади. Воз кечиш ҳуқуқи – бу тасарруф этиш ҳуқуқининг бир қисми. Жавобгарлик ҳуқуқи мулкчилик ҳуқуқини эмас, умуман фуқаролик ҳуқуқини ўзида намоён этади.

Иқтисодий нуқтаи назардан турли ҳуқуқларни ҳисоблаб чиқиш техникаси ўта самарали. Мулкдор, мулкдорлигича қолиб, фойдаланиш ҳуқуқидан ҳам, бошқариш ҳуқуқидан ҳам, даромад олиш ҳуқуқидан ҳам вақтинчалик воз кечиши мумкин. Товар эса

нафақат ўзининг жисмоний хусусиятларининг йиғиндиси сифатида, балки имкониятлар ва чекловларнинг маълум тўплами сифатида намоён бўлади. Бироқ, бошқа муҳим иқтисодий мавҳумлик сингари - қиймат, мулк таркибий қисмларга бўлинади, лекин улардан таркиб топмайди. Шунинг учун мулкчиликни ҳуқуқларнинг мураккаб тутами сифатида таърифлаш мазмунга эмас, балки технологик хусусиятга эга.

4.2. Мулкчилик муносабатларини амалга оширишнинг тарихий шакллари

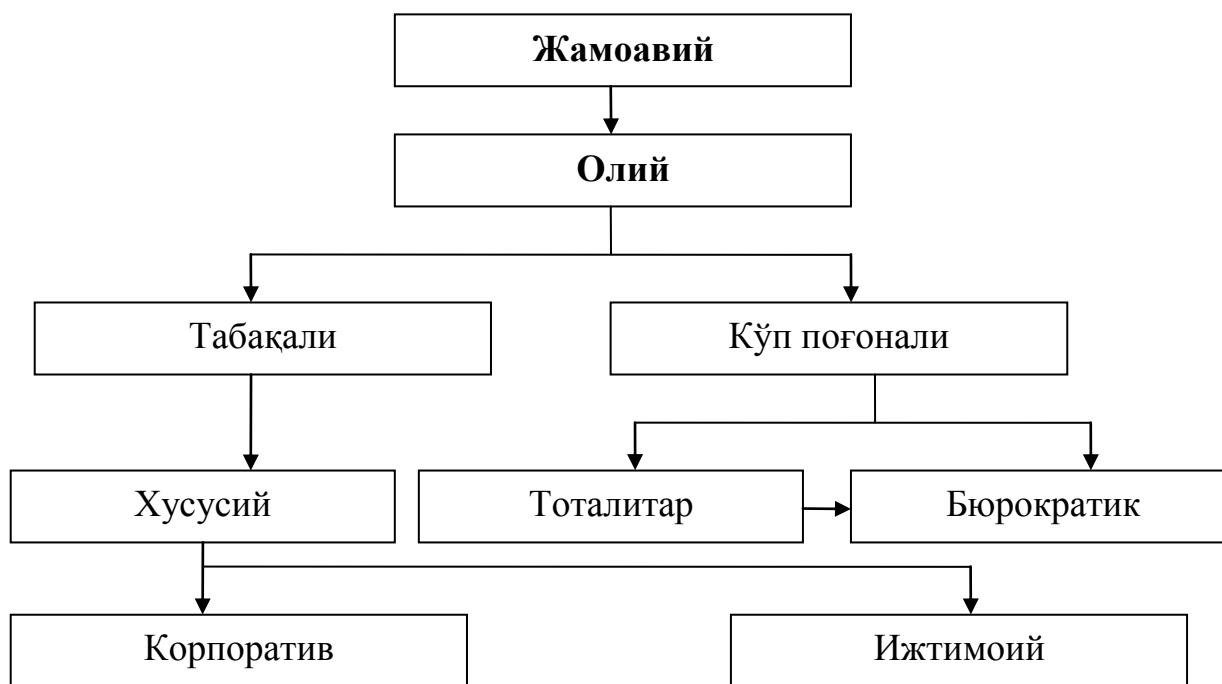
Иқтисодиётда, хусусан мулкий муносабатлар шакллари ўрганишда мулкни таснифлаш муҳим ўрин тутади. Кўпчилик иқтисодчилар ва файласуфлар учун таснифлаш мезони сифатида мулк субъекти олинади. Агар мулк бир шахсга тегишли бўлса, у – хусусий. Агар у бир неча шахсга тегишли бўлса – жамоавий. Агар у бутун жамиятга тегишли бўлса – умумхалқ ёки давлат мулки ҳисобланади. Бундай ёндашув Ғарбдаги тадқиқотчилар учун мулкнинг учта шаклини ифодалашга асос бўлган: хусусий, жамоавий ва ижтимоий. Баъзан уларга акциядорлик (корпоратив) ва давлат шакллари ҳам қўшимча қилинади. Баъзида акциядорлик мулкни жамоавий шакл деб, давлат мулкни эса ижтимоий шакл деб ҳисоблашади. Лекин бундан моҳият ўзгармайди.

➤ ихтиёрий шаклдаги мулкнинг намоён бўлиши қатор омилларга боғлиқ.

Жумладан:

- меҳнат шароитлари ва натижаларини ўзлаштириб олиш усуллари;
- меҳнат шароитлари ва натижаларини тасарруф этиш хусусиятлари;
- меҳнат шароитларини такрор яратиш;
- фаолият турлари бўйича алмашишнинг асосий усули;
- натижалари қайта тақсимлаш усуллари;

Мулкчилик муносабати тарихан қандай шаклларда ривожланганлиги катта қизиқиш уйғотади (7.1-расм).

1. Мулкчиликнинг энг дастлабки шакли **жамоавий мулк** Ғарб ҳуқуқий тизимининг асос (антик тг **4.1-расм. Мулк шакллари**нинг ривожланиши) **нади:**

❖ жамоавий мулк жамиятга – уни тўлақонли аъзолар деса дан олувчи индивидлар йиғиндисига тегишли;

❖ жамоавий мулкни қайта тақсимлаш ҳуқуқи мутлақ жамиятга тегишли;

❖ жамоавий мулк жамоавий ҳуқуқ нормалари билан тартибга солинади.

Жамоавий мулкнинг асосий тавсифлари қуйидагилардан иборат:

- а) бошқариш (тақсимлаш) ижтимоий;
- б) эгалик қилиш хусусий;
- в) жамоавий мулк объектдан воз кечиш тақиқланган;
- г) ижтимоий мажбуриятлар тизими;
- д) ишлаб чиқарувчининг ўз фаолияти натижаларига мулкчилиги.

Жамоавий мулк ривожланиши давлатчиликни юзага келтирган. Ушбу босқичда давлат мажбур этиш аппарати сифатида ҳали жамиятга қарши турмайди.

2. **Олий мулк** давлат мулкнинг дастлабки шаклидир. Давлатни ташкил этиш кўп ҳолларда мулкни, масалан, ерни зўрлик билан тортиб ва босиб олишлар оқибати бўлган. Олий мулкнинг асосий тавсифлари қуйидагилардан иборат:

- а) мулк ва ҳокимиятнинг бўлинмаслиги;
- б) хизмат учун мукофот сифатида ресурсни ҳадя қилиш шаклида фаолият билан алмашиш;
- в) меҳнат шароитларини ишлаб чиқарувчиларга бириктириш (хусусий эгалик);
- г) бириктирилган ресурсларни тасарруф этиш учун давлат монополияси;
- д) ишлаб чиқарувчининг ўз фаолияти натижаларига мулкчилиги.

Давлат бошлиғи бундай мулкнинг «олий мулкдорига» айланган ва уларни ўз фуқароларига тарқатган (ҳадя қилган). Ерни эгаликка олиш ва ундан фойдаланиш шарти давлатга хизмат қилишдан иборат бўлган. Олий ҳокимият ихтиёрида энг муҳим таъсир этиш воситаси – тортиб олиш (тасарруф этиш) ҳуқуқи қолдирилган. Бу бир вақтнинг ўзида иккита ўзаро боғлиқ вазифани ҳал этиш имконини берган: ишлаб чиқарувчининг эҳтиёжларини қондириш ва ишлаб чиқарувчини ўзи фойдаланадиган ресурсни такрор етиштиришга мажбур қилиш.

Аста-секин вақт ўтиши билан олий мулкчилик институти шароитида, давлат монополияси хўжалик фаолияти маҳсулотлари билан алмашув ривожланишига тўсқинлик қила бошлаган. Иқтисодий эҳтиёжларнинг таъсири остида мулкчилик институти ўзгара бошлади. Натижада турли ишлаб чиқариш усулларига хос бўлган иккита турли институт шаклланди: табақали ва кўп поғонали мулк.

3. **Табақали мулк** – олдинги даврда асосий меҳнат шароити бўлган табиий ресурсларга табақали монополиялар шаклланиши билан тавсифланади, дворянларнинг ўзларига «бириктирилган» мол-мулкни тасарруф этиш ҳуқуқи борган сайин кенгайиши билан изоҳланади.

Табақали мулкчиликнинг асосий хусусиятлари:

- а) мулкдорлар синфининг пайдо бўлиши;
- б) ишлаб чиқариш воситалари чекланган айланмасининг пайдо бўлиши;
- в) ҳокимият ҳуқуқларига нисбатан мулкчий ҳуқуқларнинг чекланган хусусияти;
- г) ишлаб чиқарувчининг ўз фаолияти натижаларига мулкчилиги;
- д) мулкдан олинадиган даромадни қайта тақсимлаш янги шаклининг пайдо бўлиши.

Ривожланишнинг Европа моделига хос бўлган табақали мулкчилик институти давлат мулкчилигидан хусусий мулкчиликка ўтиш босқичи сифатида таърифланади.

4. **Хусусий мулкчилик** индивиднинг жамоавий хўжалик фаолиятидан ажралиб чиқишини ўзида намоён этади ва қуйидаги асосий хусусиятлар билан тавсифланади:

- иқтисодий агентларнинг мустақиллиги;
- меҳнат шароитлари ва натижаларининг эркин айланиши;
- ҳокимият ҳуқуқларига қараганда мулкчий ҳуқуқларнинг етарлилиги;
- мулкдорнинг мулкчий жавобгарлиги.

Хусусий мулк институтининг шаклланиши тобеликнинг янги шакли – иқтисодий тобеликнинг пайдо бўлишига олиб келди. Ходимнинг ишлаб чиқариш воситаларидан ажралиши билан бир қаторда ишлаб чиқарувчининг ўз меҳнатининг маҳсулига бўлган ҳуқуқидан маҳрум этилиши юз берди.

5. **Корпоратив мулк**. Кўплаб тадқиқотчилар корпоратив мулкни хусусий мулк билан тенглаштириб, корхонани ташкил этишнинг корпоратив шаклини мулкчий мажмуани ишончли бошқариш шакли сифатида талқин этишни таклиф қилишади. Корпоратив мулкчиликнинг асосий хусусиятлари қуйидагилардан иборат: мулкнинг айрим шахсларга тақсимланганлиги; иқтисодий агентларнинг тобелик муносабатлари; иқтисодий агентлар жавобгарлигининг чекланганлиги;

қайта тақсимлаш муносабатлари соҳасида мулкдан келадиган даромадлар ролининг кескин ортиши; мулкдор – корпорация ҳуқуқларини билвосита ҳимоялаш орқали меҳнат шароитларини такрорий яратиш.

6. Ижтимоий мулк. Ижтимоий мулк юридик ва жисмоний шахслар мулки билан бирга мавжуд бўлади. Жамият мулки, кўп ҳолатларда давлат томонидан бошқарилишига қарамай, унга тегишли эмас. Жамиятнинг муаммоси ресурсларни такрорий етиштириш ва мулкдан даромад – монопол рентани олиш устидан назорат ўрнатишдан иборат.

Ижтимоий мулкчиликнинг асосий хусусиятлари қуйидагиларни ўз ичига олади:

- а) жамиятнинг ҳокимият аппарати сифатида давлатдан ажратилиши;
- б) жамиятнинг табиий ресурсларга монополияси;
- в) ижтимоий мулк объектларидан фойдаланишнинг концессион механизми;
- г) ишлаб чиқарувчининг ўз фаолияти натижаларига мулкчилиги;
- д) ижтимоий мулкдан келадиган даромадлардан жамият аъзоларининг ижтимоий

аҳамиятли эҳтиёжларини қондириш учун фойдаланиш.

7. Кўп пағонали мулкчиликнинг вужудга келиши мулкдор ваколатларининг турли хўжалик юритувчи субъектлар ўртасида тақсимланиши жараёнини ўзида намоён этади. **Кўп пағонали мулкчилик**нинг асосий хусусиятлари:

- а) мол-мулк ва ҳокимиятнинг ажратилмаганлиги;
- б) мол-мулк учун тўлиқ ҳуқуқларига эга бўлган шахсларнинг мавжуд эмаслиги;
- в) мулкдор ваколатларини амалга оширишда иштирок этишнинг хизмат хусусияти;
- г) улар ўртасида мулкчилик ваколатлари тақсимланадиган субъектлар ўртасидаги тобелик муносабатлари;
- д) меҳнат шароитларининг ишлаб чиқарувчиларга бириктирилиши.

Таъкидлаш лозимки, **кўп пағонали мулкчилик** институти барча хўжалик юритувчи субъектларнинг меҳнат шароитларини тасарруф этишдаги ҳуқуқларини сезиларли даражада чеклагани ҳолда, меҳнат натижаларининг эркин айланишинини истисно этмади. Демак, табиий ресурслар эмас, балки хўжалик фаолиятининг маҳсулотлари ишлаб чиқаришнинг асосий воситаларига айланишига қараб мазкур институтнинг иқтисодий асоси нурай бошлади. Лекин бу ноиқтисодий мажбурлашга асосланган ҳокимият ўз мавқеини осонгина бўшатиб берганлигини англамайди. **Кўп пағонали мулкчилик** институти ўз шаклини ўзгартирди. Тарихга ушбу ўзгаришнинг иккита йўналиши маълум: тоталитар ва бюрократия мулкчилиги.

8. Тоталитар мулкчиликка собиқ СССРда мавжуд бўлган «давлат мулкчилиги» институти яққол мисол бўлади.

Тоталитар мулкчиликка мос келувчи режали-тақсимлаш иқтисодиётида хўжалик юритувчи субъектлар ўзларига бириктирилган мол-мулкка фақат амалда эгалик қилишади ва ўзлари ишлаб чиқарган маҳсулотнинг ҳам, уни сотишдан олинган маблағларнинг ҳам эгаси ҳисобланмайди. Тоталитар мулкчиликнинг асосий хусусиятлари:

- ҳокимият ва мулкнинг ажратилмаслиги;
- ишлаб чиқариш воситаларига давлат монополияси;
- меҳнат шароитларининг хўжалик юритувчи субъектлар ўртасида марказлашган тарзда қайта тақсимланиши;
- ишлаб чиқарувчининг ўзи етиштирган маҳсулот ва уни сотишдан олинадиган даромадни тасарруф этиш ҳуқуқидан маҳрум этилиши;
- меҳнат шароитларини марказлашган режалаштириш механизми ёрдамида такрорий яратиш.

9. Бюрократия мулкчилиги кўп пағонали мулкчилик ривожланишининг табиий маҳсули ҳисобланади. Ишлаб чиқариш эмас, балки қайта тақсимлаш катта пулларни пайдо қилади. Унинг асосий хусусиятлари:

- а) мулкчилик ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг самарали тизими мавжуд эмаслиги;
- б) ресурслар ва маҳсулотларни қайта тақсимлаш жараёнида амалдорлар иштирокининг қонунчиликда белгиланган имконияти;
- в) нархлар ва тарифларнинг бюрократик тартибга солиниши;
- г) хуфёна иқтисодиётнинг катта улуши;

д) меҳнат шароитларини такрор яратиш самарали механизмнинг мавжуд эмаслиги.

Ҳокимият ва мулкнинг ажралмаслигининг расмана тан олинishi билан хусусий мулкчилик ҳуқуқини бузмасдан қолмайди. Ноиқтисодий мажбурлашга асосланган ҳокимият мулкдорнинг эркин иродасига қараганда иқтисодий ҳаётнинг муҳим омили ҳисобланади. Ҳокимият тузилмаларида иштирок этиш орқали бериладиган имкониятлар хўжалик фаолиятдан келиб чиқадиган имкониятларга қараганда анча юқори. Ҳокимияга эга бўлган амалдорлар шахсий бойликни кўпайтириш учун ҳокимият имкониятидан фойдаланишади. Лекин ҳокимият ўз эгасига мулкдан кўра кўпроқ нарсани беради, уларнинг саъй-ҳаракатлари биринчи навбатда ҳокимиятни сақлаб қолишга йўналтирилган. Ҳокимиятни йўқотиб, улар, одатда, мулкни ҳам йўқотишади.

4.3. Мулкий ҳуқуқлар

1. Мулк-эгаллик қилиш. *Мулкдор.* Эгалик қилиш ижтимоий институт сифатида ноёб ресурсларни такрорий етиштириш вазифаси пайдо бўлган вақтда юзага келади. Дастлаб меҳнат шароитлари эгаллик қилиш объекти ҳисобланади.

2. Мулк-имтиёз. *Монополист.* Вақти келиб ижтимоий-иқтисодий рол иккита янги ролга бўлинади: табиий ресурслар мулкдорининг роли ва ишлаб чиқарувчининг роли. Эгаллик қилиш ҳуқуқи фойдаланиш ҳуқуқидан, эгаллик қилиш объекти эса хўжалик юритувчи субъектдан ажралиб чиқади. «Мулк-имтиёз» тушунчаси пайдо бўлади. Бу ерда мулкдор-монополистнинг рента – ўзига тегишли ресурслардан даромад олиш ҳуқуқига дуч келамиз.

Мулк-имтиёз аҳолининг маълум қисми пешона териси билан ўзининг тирикчилиги учун нон топиш мажбуриятдан озод бўлиши учун имконият, яъни фан, санъат ва ҳарбий ишни ривожлантириш имконияти яратади.

Ишлаб чиқарувчи. Хўжалик фаолиятини амалга оширувчи-ишлаб чиқарувчининг шахсий мақсади ўз эҳтиёжларини қондириш учун маҳсулот ишлаб чиқаришдан иборат. Кўплаб хўжалик юритувчи субъектлар шахсий мақсадларига эришишга интилиш натижасида ижтимоий аҳамиятга молик миссиянинг амалга ошиши – жамиятни такрорий ишлаб чиқариш содир бўлади.

3. Мулк-корхона. Товар алмашувининг ривожланиши ролларнинг янгидан бўлинишига дастлабки тарихий сабаб ҳисобланади. Ишлаб чиқарувчининг табиий ҳуқуқи ҳисобланган маҳсулотга бўлган ҳуқуқ ишлаб чиқариш воситаларининг мулкдори – хўжайинга ўтади.

Хусусий мулк мажбурлашга асосланган ҳокимиятни ҳамда обрўга асосланган ҳокимиятни тарихнинг четига сиқиб чиқаради. Мулк-корхонанинг пайдо бўлиши билан бирга ёлланма ходим ва хўжайин, ишлаб чиқариш воситаларига бўлган мулкчиликдан маҳрум этилган ва ўзининг меҳнат қобилиятини сотишга мажбур бўлган иқтисодий агент ҳамда хўжаликнинг янги хили – корхонани ташкил этувчи иқтисодий агентнинг роли пайдо бўлади.

Хўжайин. Хўжайиннинг шахсий мақсади - қўшимча қийматни олиш уни иқтисодий самарадорликни ошириш имконини берувчи барча янги нарсаларни жорий этишга ундайди. Хўжайин ўта муҳим ижтимоий-иқтисодий миссия – иқтисодий фаолиятни рационалаштириш эгасига айланади.

Ёлланма ходим. Ходим – бу фақат ўзининг меҳнат қилиш қобилияти унинг ҳуқуқининг объекти ҳисобланган индивид (ишчи кучи). Лекин бу қобилият, сўзсиз, унинг ўзига тегишли, яъни ходимнинг ўзи кимнингдир ҳуқуқларининг объекти ҳисобланмайди. У: а) эркин танлаш ҳуқуқини қўлга киритади ва б) ўз фаолиятининг маҳсулотларига бўлган ҳуқуқни йўқотади. Ходимнинг ижтимоий-иқтисодий миссияси меҳнатни тақсимлаш самарадорлигини оширишдан иборат.

4. Мулк-сармоя. Мулк-имтиёз ҳолатида бўлгани каби мулк-корхона ўз эгасига қўшимча маҳсулотни ўзлаштириб олиш ҳуқуқини беради. Албатта, энди ушбу маҳсулот ортиқча маҳсулотда эмас, балки қўшимча қиймат – корхона хўжалик фаолиятининг харажатлари ва натижалари ўртасидаги фарқ шаклида намоён бўлади. Мулк-сармоя пайдо бўлиши билан хўжайиннинг роли капиталист ва менежер, тақсимлаш жараёнини назорат қилувчи иқтисодий агент ҳамда ишлаб чиқариш жараёнининг ўзининг ташкилотчиси ролларига бўлинади.

Капиталист. Сармоя эгаси хўжайин сингари қўшимча қиймат олишдан манфаатдор. Лекин ишчи кучини ишлаб чиқариш воситалари билан бирлаштириш эмас, балки сармойани тўғри сарфлаш капиталист учун ушбу қийматни олиш усули ҳисобланади.

Менежер. Капиталистга менежер – ишлаб чиқариш жараёнининг раҳбари, хўжайин функциясини бажарувчи, лекин мулкни йўқотиш хатарига эга бўлмаган иқтисодий агент қарама-қарши туради.

Менежернинг ижтимоий-иқтисодий роли ва ёлланма ходимнинг роли ўртасида ўта муҳим фарқ мавжуд. Ходим ўз ишчи кучини – меҳнат қобилиятини, менежер эса ишлаб чиқариш фаолиятини ташкил қилиш бўйича хизматни сотади. Битим тузилгач, ходим ижрочига, менежер эса корхона раҳбарига айланади. Менежер даромадининг асосини у раҳбарлик қиладиган корхона фаолиятининг натижалари учун мукофот ташкил қилади.

5. Мулк-бизнес. Тадбиркор. Мулк миқдори «қиймат» деган мавҳум тушунчага айланган шароитда саҳнага янги шахс – тадбиркор ва янги мулк объекти – бизнес чиқади. Чунки нафақат меҳнат, ер ва сармоя, балки фаолиятнинг алоҳида тури – тадбиркорлик ҳам «қийматни яратиш» хусусиятига эга. Шахсий бойиш масаласини ҳал этаётиб тадбиркор муносиб ижтимоий миссия иқтисодий фаолият самарадорлигини оширишни амалга оширади. У топган янги қарорлар аста-секин ижтимоий нормага айланади. Лекин янги қарорлар – бу нафақат янги имкониятлар, балки янги хатарлардир. Бир вақтнинг ўзида мулкдор ва тадбиркор сифатида иштирок этувчи мулкдор-сармоядор қисмларга ажрала бошлайди. Шу тариқа тадбиркор аста-секин мулкдордан ажралиб чиқади. Унда ҳатто ўзининг, мулкдордан алоҳида мулк объекти – бизнес пайдо бўлади.

Сармоядор. Тадбиркорнинг ўзга мулкка бўлган талаби сармояни ижтимоий кадр-қиммат - қийматга эга бўлган чекланган ресурсга айлантиради. Бир вақтнинг ўзида тадбиркорлик фаолиятдан воз кечган ва ўзга тегишли чекланган ресурс – сармоядан фойдаланиш ҳуқуқини тўлов эвазига сотувчи сармоядор-мулкдорнинг ижтимоий-иқтисодий роли пайдо бўлади. Сармоядорнинг шахсий мақсади мулкдан (сармоядан) олинадиган даромадни кўпайтиришдан иборат.

6. Мулк-талаб. Сармоядор ролининг ички қарама-қаршилиги шу нарса билан боғлиқки, тадбиркорлик фаолияти юқини кўтаришни истамаган ҳолда, у истар-истамас ушбу фаолият биан боғлиқ мулкни йўқотиш хатарини ўз зиммасига олади. Ўз навбатида, бу мулкдан оладиган даромаднинг иккита таркибий қисми ўз ичига олади: чекланган ресурс учун тўлов ва хатар учун тўлов.

Сармоядор ролининг ушбу икки тарафламалиги оқибати – яна бир бўлиниш: иштирокчи роли ва кредитор роли, тадбиркорлик фаолиятида иштирок этиш мақсадини кўзловчи сармоядор ва мулкни йўқотиш хатарини камайтирувчи сармоядор ролининг пайдо бўлиши.

Иштирокчи – бу мол-мулкка нисбатан мулкчилик ҳуқуқидан жамиятга нисбатан талаб ҳуқуқи эвазига воз кечувчи иқтисодий агент. Ўз навбатида жамиятнинг ўзи ва унинг мол-мулки эмас, балки хўжалик жамиятига нисбатан мажбурият ҳуқуқлари иштирокчининг мулки ҳисобланади.

Иштирокчининг шахсий мақсади – жамиятнинг фойдасида иштирок этишдан иборат. Тегишлича у бу билан боғлиқ хатарларнинг бир қисмини ўз зиммасига олади. Натижада мазкур лойиҳалар хатарларини кўплаб иштирокчилар ўртасида тақсимлаш асосида ўта қиммат ва узок муддатли лойиҳаларни амалга ошириш мумкин бўлади. Иштирокчининг ижтимоий-иқтисодий миссияси, шу тариқа, хатарлар ва жавобгарлик дисперсиясидан иборат.

Кредитор. Агар сармоядор – бу тадбиркорлик ролидан воз кечган капиталист бўлса, у ҳолда кредитор – бу тадбиркорлик фаолияти билан боғлиқ хатарлардан воз кечган сармоядордир. Профессионал молиявий воситачилардан фойдаланиш эса хатарларни пасайтириш усули ҳисобланади.

7. Мулк-акция. Жамиятнинг кўп сонли иштирокчилари нафақат унинг хўжалик фаолияти натижалари учун жавобгарликнинг, балки бошқарувчилар томонидан иштирокчилар ишончининг суиистеъмол қилиниши имкониятининг ҳам тақсимланишини юзага келтиради. Янги ижтимоий-иқтисодий рол пайдо бўлади: назоратчи – хўжалик жамиятига нисбатан алоҳида функцияларни: жамият мол-мулки ва даромадларининг тасарруф этилиши устидан назоратни амалга оширувчи унинг иштирокчиси.

Назоратчининг шахсий мақсади хўжалик жамиятини капиталлаштиришнинг ўсишига эришишдан иборат.

Акциядор. Жозибадорлигини йўқотаётган бизнестан чиқиш ҳам хўжалик жамиятларининг фаолияти билан боғлиқ хатарларни соддалаштириш усули ҳисобланади. Ушбу имконият жамиятда иштирок этишнинг алоҳида воситаси – акцияларнинг пайдо бўлиши билан таъминланади.

Расмий жиҳатдан акциялар ўз эгаларига жамиятга нисбатан мажбурият ҳуқуқларини, хусусан: бошқарув органларида иштирок этиш ҳуқуқи, жамият фойдасининг бир қисмини олиш ҳуқуқи ва жамият тугатилган тақдирда унинг мол-мулкининг бир қисмига эга бўлиш ҳуқуқини берувчи қимматли қоғозларни ўзида намоён этади.

Бироқ ушбу ҳуқуқлар кўп жиҳатдан декларатив ҳисобланади. Бошқаришда иштирок этиш ҳуқуқини фақат акцияларнинг катта миқдордаги пакетларига эгалик қилувчи акциядорлар – мажоритарийлар амалга оширишлари мумкин. Жамият тугатилган тақдирда унинг мол-мулкининг бир қисмини олиш ҳуқуқини эса амалга оширишнинг иложи йўқ: жамиятга нисбатан акциядорлар уларнинг талаблари ижро этиш учун қолган барча шахслар қондирилганидан кейин қабул қилинадиган сўнги навбатдаги кредиторларни ўзида намоён этишади.

Акциядорларининг компаниядан чиқиши туфайли юзага келган унинг акциялари курсининг тушиб кетиши янги инвестициярни жаб этиш имкониятини кескин пасайтиради.

Акциядорнинг шахсий мақсади муайян компанияни капиталлаштиришнинг ўсиши эмас, балки ўзига тегишли акциялар пакетларининг курс қийматидан ютишдан иборат. Ушбу мақсадга акциялар бозор котировкаларининг ўзгариши тенденцияларини доимий равишда кузатиш орқали эришилади. Бу эса, ўз навбатида, акциядор ижтимоий-иқтисодий миссиясининг амалга оширилишига олиб келади. Унинг саъй-ҳаракатлар туфайли сармоя ҳаракатининг тезлиги кескин ошади.

5-БОБ. ФИРМА НАЗАРИЯСИ

5.1. «Принципал» ва «агент» ўзаро муносабатлари муаммоси

5.2. «Принципал-агент» муаммоларини ҳал этиш вариантлари

5.3. Фирманинг ички тузилмаси

5.4. Фирмалар типологияси. Фирмани ривожлантириш траекторияси

5.5. Фирмаларнинг асосий хиллари

5.1. «Принципал» ва «агент» ўзаро муносабатлари муаммоси

Иш берувчида ўзининг виждонлилиги тўғрисида шубҳа уйғотмаган ҳолда, у қандай секин ишлаши мумкинлигини аниқлаш учун ўз вақтининг катта қисмини йўқотмаган билимдон ходимни топиш амри маҳол.

Ф. Тейлор - меҳнатни илмий ташкил қилиш асосчиси

Ташкилот ўлчамларининг ўсиши сони ортган «агентлар» ҳаракати устидан назорат қилиш учун талаб этиладиган «принципал» харажатларининг ошишини белгилаб беради. «Агент»ни назорат қилиш зарурати ва назоратни амалга оширишни истамаслик ўртасидаги танловдан иборат бўлган «принципал» дилеммасини ўйинлар назариясидан қуйидаги модел ёрдамида кўрсатамиз. «Принципал»нинг назорат қилиш учун харажатлари 1 га тенг дейлик, «агент» томонидан ўз мажбуриятларининг виждонан бажарилишидан олинadиган фойда 2 га ва виждонсизлик билан бажарганлик ҳолатлардаги йўқотишлар эса –2 га тенг, дейлик. «Агент» томонидан ўз вазифасини бажаришга нисбатан виждонсизлик билан муносабатда бўлинган ёки *«ишдан бўйин товлаш»* ҳолатлари аниқланган тақдирда, у мукофот олиш ҳуқуқидан маҳрум бўлишини ҳисобга олган ҳолда, «принципал» билан «агент»нинг ўзаро муносабатлари қуйидаги матрица билан изоҳланади:

«Принципал» билан «агент»нинг ўзаро муносабатлари

		«Принципал»	
		Назорат қилиш	Назорат қилмаслик
«Агент»	Виждонан ишлаш	1; 1 [St ₂]	1; 2 [St ₁ , P]
	Ишдан бўйин товлаш	0; -1	2; -2

Ушбу ўйинда «принципал» ва «агент» стратегиясининг мос келмаслиги муаммоси яққол кўриниб турибди. Бунда Нэш бўйича мувозанат мавжуд эмас: «принципал» ва «агент» ўртасидаги ўзаро муносабатларда оптимал натижага эришиш ташкилотнинг ўсиши жараёнида юзага келадиган тахдид остида бўлади.

Лекин, назорат харажатларининг ортиши «агентлар» сонининг ўсишига тўғри пропорционал эмас. Бу ерда «принципал» ва «агент» ўртасида ахборот асимметриясининг пайдо бўлиши омилини ҳисобга олиш лозим. Учинчи ўйинчи – «табиат» билан ўйинни таҳлил қилган ҳолда, биз иккита асосий ўйинчи ўртасидаги ахборот асимметриясидан фикрни бошқа томонга бурдик. Ташкилот *ичида* ахборот асимметриясининг пайдо бўлиши сабабларини аниқлаш учун, институционал тизим сифатида буйруқбозлик тизимини тадқиқ қилган Фридрих фон Хайекнинг исботларини эслаймиз.

Ҳеч қандай ўйланган марказ (яъни «принципал») ҳамма вақт барча ҳодисалардан хабардор бўлиб туришга ... ва ушбу ахборотни манфаатдор томонларнинг ҳукмига тезкор ҳавола этишга қодир эмас.

Фридрих фон Хайек.

Хайек назарида, битимнинг барча иштирокчиларини тенг ва тўлиқ ҳажмдаги ахборот билан таъминловчи механизм бўлиб мутлақо рақобатчи бозорлардаги нархнинг шаклланиши ҳисобланади. Фирма доирасида ҳеч қанақа рақобатли нарх шаклланиши тўғрисида гап бўлиши мумкин эмас, «агент»нинг ўз меҳнатининг якуний маҳсули қийматидан мунтазам равишда бош тортиши ана шундан далолат бериб турибди. Чунки фақат иш ҳақи меҳнатнинг якуний маҳсулига тенг бўлган тақдирдагина меҳнат бозорида мувозанатга эришиш мумкин ва нарх тўлиқ ахборотни ўзида мужассамлантиради.

Демак, ташкилотнинг ўсишига қараб айланадиган ахборотнинг мураккаблашуви ва ихтисослашуви юз беради, лекин улар самарадорлик бўйича нарх-наво механизми билан таққосланадиган ахборот айланиши тизимининг барпо этилиши билан кузатилмайди. Ташкилот ичида қарор қабул қилиш жараёни уларнинг ҳар бирида сифат жиҳатдан янги ахборот пайдо бўладиган кўплаб босқичларни ўз ичига олади. Бунинг устига, ушбу сифат жиҳатдан янги ахборотга фақат уни олиш ва унга ишлов беришда бевосита иштирок этувчи ташкилот аъзолари эга бўлади.

Ажойиб ахборотга эга бўлган ташкилот иштирокчилари - «агентлар» уни тарқатишдан ва уни бузилмаган тарзда «принципал»га узатилишидан манфаатдор эмаслар. Ҳақиқатдан ҳам ахборот асимметрияси «агентлар»нинг оппортунистик хатти-ҳаракатлари учун замин яратади – уларнинг ўз фойдалилигини *кўнайтиришга* уринишлари, улар томонидан ёллаш тўғрисидаги шартнома тузилишида қабул қилинган мажбуриятларга қарамасдан, фойдалиликнинг қандайдир *қатъий белгиланган* даражаси билан қондирилади. «Табиий» кўзда тутилмаган ҳолатлар содир бўлган тақдирда, ёллаш тўғрисидаги шартнома ёрдамида белгиланган мукофот қафолатини олиб, «агент»нинг ўзи унга «принципал» билан найранг қилиш ёрдамида фаолият натижасини ўз фойдасига қайта тақсимлаш имконини берувчи «сунъий» кутилмаган ҳолатларни ташкил этишга уринади. Социализм даврида содир этилган «агентлар»нинг ўз фаолияти натижаларини ўзлаштиришда иштирок этишга оппортунистик уриниши каби иқтисодий жиноятларнинг аксариятини айнан шу нуқтаи назардан талқин этиш лозим.

«Принципал-агент» муаммоси - «агент»нинг «принципал» топшириғи ва кўрсатмасини бажаришдаги найранги. Найранг қилиш ахборот асимметрияси ва «агент» фаолияти устидан назорат қилишнинг юқори даражаси туфайли мумкин бўлади.

Шундай қилиб, ташкилотларнинг фаолият кўрсатиши ажойиб ахборотга эга бўлиш оқибати сифатида «агент»нинг оппортунистик хатти-ҳаракат қилиши имкониятини туғдириши муқаррар. Шунинг учун «принципал-агент» муаммоси маънавий хатар вазиятида тез-тез учрайдиган ҳолат ҳисобланади: «принципал» «табiiй» хатарлардан суғурталовчи ролида, «агент» эса (соғлиқ аҳволи, кутилаётган даромадлар ва ҳ.к. ҳақидаги) муҳим ахборотни яширувчи суғурталанувчи ролида иштирок этади. Энг муҳим масала бу ерда «агент» томонидан ишончли ахборотнинг тарқатилишига кўмаклашувчи ёки, аксинча, унга тўсқинлик қилувчи *рағбатлар* тизимини барпо этишдан иборат. Бозорда ишончли ахборотнинг тарқатилиши рақобат билан рағбатлантирилади. Аксинча, «принципал» ва «агент» муносабатларининг одатий вариантыда ахборот асимметрияси ва оппортунизм истиқболлари «агент»ни «принципал» билан найранг қилишга ундайди.

5.2. «Принципал-агент» муаммоларини ҳал этиш вариантлари

«Агент»нинг оппортунистик хатти-ҳаракатини чеклашга йўналтирилган рағбатлар тизимини қидириш билан оптимал шартнома назарияси, ёки, «принципал-агент» назарияси шуғулланади. Кўпинча ушбу муаммони ҳал этишнинг қуйидаги вариантлари кўрсатилади.

1. *«Агентлар»* рақобати. «Принципал-агент» муаммосини ҳал этишнинг биринчи варианты агентлар ўртасидаги рақобатни кучайтиришни талаб қилади. Бунда одатий шартномадан фарқли ўлароқ «агент» томонидан нафақат «принципал» белгилаган (масалан, ишлаб чиқариш) даражасига эришилиши, балки қолган «агентлар»га *нисбатан* энг юқори даражага эришилиши (кўшимча равишда) рағбатлантирилади. «Агентлар» рақобати ғояси бир-бирининг ҳаракатлари устидан ўзаро назорат қилиш учун «агентлар»нинг ўзларидан фойдаланиш имконини беради. Чунки, агар энг катта мукофот «принципал» томонидан кўйилган вазифаларни ҳал этишда энг яхши нисбий кўрсаткичларга эришган «агент»га тегса, «агентлар» бошқаларнинг муваффақиятларига ҳасад билан қарай бошлайдилар – атрофдагиларнинг муваффақияти ўз муваффақиятига эришиш имкониятларининг пасайишини англатади. Иккинчи томондан, бошқа «агентлар»га нисбатан оширилган «ғолиб» мукофоти унумдорликни оширишга нисбатан кучли рағбат ҳисобланади, чунки паст эҳтимолли йирик ютуқ истиқболи юқори эҳтимолли йирик ютуққа қараганда кам жозибали (ютуқдан математик кутиш тахминан бир хил). «Қуйи даража менежерларининг шундай фойдали ўринни эгаллашга интилишини рағбатлантиришни ҳисобга олган ҳолда, юқори даража менежерларига улар меҳнатининг юқори маҳсулотидан ортиқ бўлган мукофотни тўлаш самарали бўлиши мумкин». Бироқ рақобатлашиш элементидан фойдаланиш ўз чегарасига эга:

- фақат «ғолибнинг» мукофоти энг хатарли стратегияни танлашни рағбатлантиради: «агентларни» «тескари танлаш» юз беради, унинг натижасида энг хатарли стратегияларни кўлловчи «агентлар» қолади;

- «агент»нинг «табiiй» кутилмаган ҳолатлар билан боғлиқ хатарга мойиллиги даражаси чегараланган;

- «агентлар» ўртасидаги рақобат улар ўртасидаги муносабатлардаги ишонч элементларини бутунлай йўққа чиқаради: «агентлар»нинг биргаликдаги саъй-ҳаракатларини талаб қилувчи вазифалар деярли амалга оширилмайдиган бўлиб қолади.

2. *«Агент»нинг қўшма фаолият натижаларида иштирок этиши.* Муаммони ҳал этишнинг иккинчи варианты «агент» томонидан қатъий белгиланмаган, балки фирма фаолиятининг натижаларига боғлиқ бўлган мукофотни тўлашни назарда тутувчи ёллаш ҳақидаги

шартноманинг тузилишидан иборат. Бунга, масалан, ёлланма ходимларнинг фирманинг фойдасида иштирок этишининг турли шакллари, шу жумладан акциядорлик корхонасининг сармоёсида иштирок этиш киради. АҚШда кўп йиллардан буён ESOP дастури амал қилмоқда, унга кўра 10 фоиздан ортиқ саноат корхоналарининг ходимлари ўз корхонаси акцияларини харид қилишда имтиёзларга эга бўлишади. «Агентлар»нинг фирма фаолиятининг натижаларида иштирок этишининг барча хилдаги схемалари ичида муқфотнинг натижаларга *линияли* боғлиқлигини назарда тутувчи оддий схемалар энг самарали ҳисобланади. Бу уларда линияли бўлмаган схемалардан фойдаланиладиган шартномаларни тузишнинг юқори харажатлари билан ҳам, «агентлар» томонидан муқфотнинг натижаларга мураккаб боғлиқлигини қийин қабул қилиниши билан ҳам боғлиқ. Энг қулай вариантларда қатъий белгиланган муқфот «агент»га эмас, балки «принципал»га таклиф этилади, яъни «агент» «принципал»га рента ва фойданинг улушини тўлаган ҳолда ундан мол-мулкни ижарага олади. «Агент» томонидан «принципал» топшириқларининг виждонан бажарилишини рағбатлантиришнинг бундай схемаларни амалиётда қўллашга қуйидаги омиллар тўсқинлик қилади:

- «агент»нинг хатарга мойиллиги даражаси;
- «агент» томонидан мол-мулкнинг ижарага олиниши ёки унинг мулкда иштирок этиши учун ресурсларнинг чегараланганлиги; бунда «агент» томонидан ушбу мақсадлар учун банкдан ссудалар олиши ўша ахборот асимметрияси муаммоси ҳамда у билан кредитор сифатида банк ўртасидаги муносабатлардаги маънавий хатар туфайли мураккаблашган.

3. *Фирма «агентлар» иттифоқи сифатида.* Ушбу қарор аввалгисидан шуниси билан тубдан фарқ қиладики, бунда нафақат «агентлар»нинг фаолиятдан олинадиган даромадларда иштирок этишига йўл қўйилади, балки «принципал» функцияларининг ўзи «агентлар» томонидан *навбати билан бажарила бошлайди*. «Принципал» вақтинча «тенглар ичида биринчи» бўлади. Таъкидлаш лозимки, ҳукумронлик муносабатлари «агентлар» томонидан ўз ҳаракатлари устидан назоратнинг бошқаларга топширилиши билан тугатилмайди, шунчаки назорат қилиш ва вазибаларни тақсимлаш функциялари ташкилотнинг барча иштирокчилари томонидан навбатма-навбат бажарилади. Вақтинчалик ахборот оқимларининг кесишувидаги мавқени эгаллаган ва бунинг оқибатида айланадиган ахборотни тўплаш имкониятига эга бўлган «агент» «принципал»га айланади.

Бундай тузилма «бошоқсимон» деб номланади. «Агентлар»нинг «принципал» мавқеига ротацияси фақат ишончли ахборотни узатишни рағбатлантириш муаммосини ҳал этади. Лекин энг асосийси, у «агентлар» *ўртасида* ишончли муносабатларни мустаҳкамлаш ва рақобатни ривожлантириш учун замин яратади. О.Уильямсон «агентлар» ўртасида ишончли муносабатларнинг пайдо бўлишида фирма ичида фойдалиликни ошириш стратегияси сифатида оппортунизмдан бош тортишга олиб келувчи «ассоциатив муҳит» пайдо бўлишининг муҳим омилни кўради: «Унумдорлик умумий ишга адолатли улуш қўшганлик учун жавобгарлик ҳисси туфайли ортади». Ўзини ўзи бошқарувчи фирма бундай иттифоқни амалиётга жорий этиш шакли сифатида иштирок этади.

Ассоциатив муҳитнинг пайдо бўлиши билан боғлиқ фойда нафақат назорат харажатларида тежашдан, балки янги манба – кооперациядан ютишдан иборат. Классик иқтисодиёт фани Адам Смит ортидан меҳнат тақсимотида ташкилот аъзоларининг у ёки бу вазибаларни ҳал этишдаги қиёсий устунликларининг асосий манбасини кўради. Ушбу ёндашувга кўра, кооперация фойдали, чунки алоҳида вазибаларни бажаришга ихтисослашган ходимлар биргаликдаги саъй-ҳаракатлар билан улар томонидан барча вазибалар мустақил ҳал этилгандагига қараганда кўп маҳсулот ишлаб чиқаради. «Ишчининг чакқонлигини ривожлантириш у бажаришга қодир бўлган ишлар миқдорини оширади. Меҳнат тақсимоти эса, ҳар бир ишчининг ишини қандайдир оддий операцияга йўйиб ва ушбу операцияни унинг бутун ҳаётидаги ягона машғулотга айлантирган ҳолда, ишчининг абжирлигини керакли даражада оширади». Ассоциатив муҳит нафақат меҳнат тақсимоти, балки «жамоавий иш» асосида кооперациядан фойда олиш имконини беради. Кооперациядан олинадиган ижобий самара биргаликда ишлаш ва ташкилот аъзолари – «жамоа»нинг ўзаро қўллаб-қувватлаши билан шартланган.

Хулоса қилиб, шуни таъкидлаш жоизки, «агентлар» иттифоқи сифатида фирмада «принципал»дан «агентлар»ни уларнинг умумий натижага қўшган улушига мувофик мукофотлашини, «агент»дан эса «принципал» томонидан қўйилган вазифаларнинг виждонан бажарилишини талаб қилувчи «олтин қоида» асосида «принципал» ва «агент» муаммосини ҳал этиш имконияти пайдо бўлади. Мисол тариқасида қуйидаги моделни келтирамиз, унда ўйинчилар учта стратегиядан биттасини танлашади: «олтин қоида», тенг саъй-ҳаракатлар стандарти ва оппортунистик хатти-ҳаракат. «Принципал» томонидан тенг саъй-ҳаракатлар стандарти «агентлар» меҳнатига қатъий белгиланган тенг ҳақ тўланилишини қўллашдан иборат, агентлар томонидан эса яхши ҳам, ёмон ҳам эмас, «ҳамма қатори» ишлашдан иборат. «Принципал» оппортуниزمи, бунда «агент» бозордаги барча вазият ҳақида тўлиқ ахборотга эга бўлмайдиган ноқулай «табiiй» шарт-шароитлар (масалан, бозор конъюнктураси) белгиси остида «агент»ни пасайтирилган тарзда мукофотлаш шаклига эга бўлиши мумкин. Таъкидлаш лозимки, Нэш бўйича мувозанат ҳисобланмайдиган «олтин қоида» стратегияларини фақат, бир томондан, «агентлар» ўртасида, иккинчи томондан, «агентлар» билан «принципал» ўртасидаги *ўзаро ишонч* меъёрлари асосида қабул қилиш мумкин. Кўриб чиқилаётган модель унда ўзаро ишончсиз ўйинчилар ҳам ўз айбини инкор этиши мумкин бўлган «ҳукм қилинганлар дилеммаси»нинг варианты ҳисобланади.

Кўрсаткичлар		«Принципал»		
		«Олтин қоида»	Тенг шароитлар андазаси	Оппортунизм
«Агент»	«Олтин қоида»	7; 7 [P]	4; 8	1; 9
	Тенг шароитлар андазаси	8; 4	5; 5	2; 6
	Оппортунизм	9; 1	6; 2	3;3 [N, St ₁ , St ₂]

Шунга қарамай «агентлар» иттифоқи сифатида фирма моделининг тарқалишини қуйидаги омиллар чегаралайди:

- «агентлар»нинг хатарга мойиллиги;
- ташкилот иштирокчиларининг сони: самарали бўлиш учун, ротация федератив тамойиллари асосида ягона ташкилотга бирлашган 5-10 кишидан иборат гуруҳ доирасида қўллинилиши мумкин; ташкилот аъзоларининг умумий сони 100 кишидан ошмаслиги керак (10 кишидан иборат 10 та гуруҳ).
- ташкилот аъзолари томонидан «ижтимоий» сармоёга, яъни ўзаро қўллаб-қувватлаш ва ўзаро ишонч аънаналари, умумий мақсадлар ва манфаатларга дастлабки эгалик қилиш; ижтимоий сармоё ташкилот фаолият кўрсатишининг *дастлабки босқичида* «агентлар» ротациясини бошлаш учун зарур.

5.3. Фирманинг ички тузилмаси

«Принципал-агент» муаммоси ҳал этилиши муқобил моделлардаги ташкилотнинг ички тузилиши асосида ётади. Фирма ички тузилишининг қуйидаги тўртта варианты кенг тарқалган:

- унитар (У-тузилма),
- холдинг (Х-тузилма),
- мультидивизионал (М-тузилма)
- аралаш (А-тузилма).

1. *Унитар тузилма* - ҳукмронлик муносабатларининг максимал даражада марказлашувини назарда тутаяди. Барча асосий қарорлар «принципал» томонидан қабул қилинади, унинг ўзи назоратни ҳам амалга оширади. Агар «агентлар» фаолиятини назорат қилиш ҳуқуқи бошқаларга ўтказилса, у ҳолда функционал белги бўйича – функционал бўлинмалар бошлиқларига: сотиш бўлими бошлиғи, бош муҳандис, бош бухгалтер ва ҳ.к.га берилади. Шундай қилиб, функционал бўлинмалар раҳбарлари бир вақтнинг ўзида фирма раҳбариятига нисбатан «агентлар», бўлиб топшириқларнинг бевосита ижрочиларига нисбатан эса - «принципал» ҳисобланади.

Замонавий корпорация менежерларга раҳбарлик қилувчи,
...ходимларга раҳбарлик қилувчи менежерлардан таркиб топади.

Ж Стиглиц. Нобель мукофоти соҳиби

Унитар ташкилотда «принципал-агент» муаммосини ҳал этишнинг ягона варианты назорат қилишнинг янги, паст харажатлари билан боғлиқ усулларини ишлаб чиқиш асосида назоратни кучайтиришдан иборат.

2. *Холдинг тузилмаси* қарорлар қабул қилиш ва «агентлар» ҳаракатлари устидан назорат қилиш жараёнини имкон қадар марказлашган тизимдан чиқаришни ўзида намоён этади. Амалда «принципал» фақат молиявий оқимларни ва «агентлар» фаолиятининг молиявий натижаларини назорат қилиш ваколатини ўзида сақлаб қолади. «Агентлар» барча қарорларни қабул қилишда четда қолади, фойдани тақсимлаш тўғрисидаги қарор бундан мустасно. Бошқача айтганда, «принципал» «агентлар» фаолиятини бевосита эмас, балки «агентлар» мусобақасини ташкил этиш орқали назорат қилади.

Холдингда раҳбарият улар фаолиятини стратегик назорат қилиш билан банд бўлмаган кўплаб бўлинмалардан иборат фирма.

О.Уильямсон. Маркетолог

Холдинг тузилмаси ҳатто бир фирманинг бўлинмалари ўртасида тўғридан тўғри рақобатни ҳам истисно этмайди. Таъкидлаш лозимки, холдинг бўлинмалари даражасида «принципал» (бир вақтнинг ўзида фирма раҳбарияти учун «агент» ҳисобланган бўлинма бошлиғи) ва «агент» ўртасидаги муносабатларнинг унитар хилини ҳам учратиш мумкин.

Мультидивизионал тузилма. XX асрнинг энг аҳамиятли ташкилий-бошқарув инновацияси бўлиб 20-йилларда Пьер Дюпон («Du Pont» раҳбари) ва Альфред Слоун («General Motors» раҳбари) томонидан мультидивизионал тузилманинг ташкил этилиши ҳисобланади.

Мультидивизионал тузилма – «маҳсулотнинг хили, савдо маркасига қараб ёки жуғрофий белги бўйича ўз харажатини қоплаш ва ўзини ўзи молиялаш тамойили асосида фаолият кўрсатувчи ярим мухтор ишлаб чиқариш бўлинмаларини ташкил этишни назарда тутати».

О.Уильямсон. Маркетолог

Мультидивизионал тузилма унитар ва холдинг тузилмаларининг ўзига хос синтези ҳисобланади. Ҳақиқатдан ҳам, унда (масалан, янги маҳсулот ишлаб чиқариш тўғрисида) *стратегик* қарорларни қабул қилишнинг марказлаштириш тамойили сақланиб қолган ва айни пайтда *тезкор* назорат ва бошқарув марказлашмаган. Шу тариқа дивизионлар («агентлар»)нинг ўз молиявий харажатини қоплаш тамойили уларга ўз фаолиятдан олинadиган даромадларда иштирок этиш имконини беради, лекин фирма раҳбарияти («принципал») бунда фирманинг мақсадлари ва вазифаларига мувофиқ бўлинмалар фойдасининг бир қисмини қайта тақсимлаш ҳуқуқини сақлаб қолади. Конгломератлар ва трансмиллий компаниялар мультидивизионал тузилма тамойилларини амалда қўлловчи корхоналарга мисол бўлади.

4. *Аралаш тузилма*, агар бўлинмалардан бири ҳудди унитар корхонадаги каби фирма раҳбарияти томонидан тўлиқ назорат қилинса, иккинчи бўлинма холдингдаги каби фирма раҳбариятига молиявий жиҳатдан қарам бўлса, учинчи бўлинма эса операцион мустақилликка эга бўлиб, мультидивизионал тузилмадаги каби ўз харажатини қоплаш тамойили асосида фаолият кўрсатган тақдирда, юзага келади.

5.4. Фирмалар типологияси. Фирмани ривожлантириш траекторияси

Фирма ички тузилиши у ёки бу моделларининг пайдо бўлиши ва тарқалишини *фақат* уларнинг «принципал-агент» муаммосини ҳал этишдаги қиёсий самарадорлиги билан изоҳлаб бўлмайди. Фирманинг янги ички тузилишини ривожлантиришга нисбатан эҳтиёж пайдо бўлиб, бироқ бу амалга оширилмай қоладиган ҳолат бўлиб туриши табиий. Альфред Чандлер электротехника саноатида аср бошида юзага келган вазиятни мисол тариқасида келтиради. Буюк

Британия, Германия ва АҚШда дастлабки электротехника корхоналари деярли бир вақтда пайдо бўлганига қарамай, жаҳон бозорида етакчилик мавқеини фақат Германия (AEG) ва Америка ("General Elektrik") электротехника ишлаб чиқарувчилари эгаллашди. Боз устига, Британия фирмалари ҳатто ўзларининг миллий бозоридан ҳам сиқиб чиқарилди: AEG ушбу даврда Британияда ўз маҳсулотларини ҳар қандай инглиз фирмаларига қараганда кўпроқ сотди. Британия ишлаб чиқарувчилари «германия ва америка фирмалари билан тенг рақобатлашиш учун зарур бўлган ташкилий хусусиятларни ривожлантира олишмади», деган хулосага келди, Чандлер.

Демак, фирманинг ички тузилишини таҳлил қилишда нафақат трансакция харажатлари динамикасини (биринчи навбатда мониторинг харажатлари ва оппортунизмни олдини олиш), балки институтлар динамикасидаги «тарихий шартланганлик самараси» каби ташкилий ривожланишнинг ундан аввалги траекторияга боғлиқлигини ҳам ҳисобга олиш лозим. Фирманинг ташкилий ривожланишини таркибий ўзгаришларнинг алоҳида *траекторияси* бўйича ҳаракат сифатида талқин этиш мумкин. Ташкилот ривожланишидаги «тарихий шартланганлик самараси»нинг таҳлили институтлар динамикасини ўрганишда ифодаланган далилларни тўлдиришни ва қисман қайта кўриб чиқишни талаб қилади.

Биринчидан, ташкилот доирасида институционал даражада мафкура бажарадиган функцияларга ўхшаш функциялар ташкилий маданиятга ўтади. «Ҳар қандай ташкилотда: корхонада, қасаба уюшмасида ёки сиёсий партиядо умумий когнитив таркибий қисм – ташкилий билим мавжуд». Ташкилий маданият, «принципал» билан «агент» ўртасидаги ўзаро муносабатлар улар асосида қуриладиган меъёрлар, қоидалар ва анъаналарда моддийлаштирилади. Ташкилий маданиятнинг интерпретатив функцияси у ёки бу қутилмаган ҳолатлар содир бўлганида «принципал» қарорларнинг асослилигини баҳолаш учун унинг «агентлар» томонидан фойдаланилишидан иборат. «Ташкилий маданият *ex antea* бўйсунувчиларга ташкилот у ёки бу қутилмаган ҳолатга қандай муносабат билдириши ҳақида тасаввур беради. Қатъийроқ айтадиган бўлсак, у тўғри ташкилот ўзининг бирхиллигига эга бўлади».

Ташкилий маданият – ташкилот аъзолари ўртасидаги ўзаро муносабатларни тартибга солувчи ва уларнинг жамоавий билимлари ва тажрибасининг ифодаси ҳисобланган меъёрлар, қоидалар ва анъаналар йиғиндиси.

Иккинчидан, ташкилотнинг кундалик фаолият кўрсатишида *мутаассиблик (routines)* муҳим ўрин тутди. Бу ўринда мутаассиблик «ҳаракатни уни мунтазам такрорлаш орқали эсда сақлаб қолиш» (remember by doing) сифатида белгиланади. Мутаассиблик ташкилот аъзолари ичида ахборот алмашувини таъминлашда марказий ўрин тутди: у уларнинг хабарни олиш, талқин этиш, ифодалаш ва узатиш қобилиятининг асосида ётади. Ҳар бир ташкилот ўзининг ташкилий «диалектига» эга, ҳеч бир ташкилотда «соф» ўзбек тилида ҳам, «соф» рус тилида ҳам гаплашилмайди.

Бундан ташқари, агар назорат тадбири мутаассиблик хусусиятига эга бўлса, назоратни амалга ошириш анча енгиллашади. Университет ҳаётидан мисол келтирган ҳолда таъкидлаш мумкинки, талабалар давоматининг мутаассиблик хусусияти (семинар бошида ёки охирида) фақат *шу гал* давоматни текширишни эсларидан чиқаришига умид қилиш билан асосланган дарс қолдиришларнинг олдини олади. Демак, ташкилот ичида ахборот асимметриясини пасайтириш ва назоратни осонлаштириш орқали «принципал-агент» муаммосини ҳал этишга кўмаклашган ҳолда мутаассиблик айни пайтда унинг аъзолари ўртасида юзага келган ўзаро муносабатларнинг такрорланишига олиб келади.

Берилган траектория бўйича ҳаракат ташкилий маданият ва мутаассибликлар асосида «принципал» ва «агент» ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг маълум хилига эга бўлиниши ва мустақамланишини назарда тутди. Шунинг учун ташкилий ривожланишнинг бошланғич нуқтаси ҳисобланган вазиятни билиш лозим – у бошда кейинги эволюциянинг барча вариантларини ўзида мужассамлантиради. Чунки «беқарор муҳитда унитар фирма трансакция харажатларини тежаш нуқтаи назаридан жуда ёмон кўрсаткичларга эга, лекин у барқарор шароитдаги мослашувчан ташкилий тузилмага эга бўлган фирмага нисбатан самарали ва чидамли» бўлиши мумкин. Демак, беқарорлик шароитида шаклланган ва фирманинг кейинги ривожланишини белгилаб берган фирманинг ички тузилиши ташқи муҳит барқарорлашадиган

келажакдаги йўқотишларни белгилаб беради. Пародокс шундан иборатки, узоқ муддатли истиқболда қисқа муддатли истиқболда оптимал бўлмаган тузилма фойдали бўлиб чиқиши мумкин. Айнан ушбу ҳолатни дастлабки босқичда йўқотишларга олиб келган ва кейинги босқичларда устунликни таъминлаган ўз эволюциясини интеграциянинг юқори даражаси ва тузилмани марказлаштиришдан бошлаган Япония фирмаларининг урушдан кейинги ривожланиши мисолида кўрсатиш мумкин.

5.5. Фирмаларнинг асосий хиллари

Корхоналар ривожланиши траекторияларининг ўзига хос хусусияти корхоналар ташкилий тузилишидаги миллий фарқларни белгилаб беради. Бугунги кунда исталган мамлакатдаги йирик корхоналарнинг аксарияти жаҳон бозорида юзага келган тенденцияларни ҳисобга олган ҳолда ҳаракат қилишига қарамай, уларнинг ташкилий тузилишлари ва улар томонидан амалга оширилаётган стратегияларнинг хилма-хиллиги кузатилади. Чунки ташкилий ривожланиш траекториясини танлашга таъсир кўрсатган омиллар йиғиндиси ҳар бир мамлакатда ҳар хил.

Ташкилий ривожланиш траекториясини белгилаб берувчи омиллар жумласига қуйидагилар киради:

- институционал муҳит, шу жумладан институционал ривожланиш траекторияси;
- активларнинг ўзига хослик даражаси (рақобот бозорининг ривожланганлик даражаси);
- ташқи муҳитнинг ноаниқлик даражаси (бозорнинг барқарорлик даражаси);
- хатарга мойиллик даражаси (мамлакат аҳолисининг умумий сонидан хатарга нисбатан бетараф бўлган инсонлар улуши);
- ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг умумий даражасига боғлиқ бўлган битимларнинг мураккаблик даражаси;
- қонундан фойдаланиш нархи ва хуфёналик нархининг нисбати.

Ташкилий ривожланиш миллий траекториясининг фарқлари нафақат тузилмаларга – унитар, холдинг ёки мультидивизионал, – балки уларнинг мақсадли функциясига, корxonанинг етказиб берувчилар, истеъмолчилар ва ёлланма ходимлар билан муносабатлардаги хатти-ҳаракатига, шунингдек корхона фаолият кўрсатишининг кўплаб бошқа параметрларига тааллуқли. Энди корхоналарнинг бир неча идеал хилларини ёритишга ҳаракат қиламиз: буйруқбозлик иқтисодиётида ҳаракат қилувчи корхона (*Б* корхона); Америка фирмаси (*А* фирма); Япония фирмаси (*Ж* фирма) ва ўтиш хилидаги корхона (*Ў* корхона).

1. *Буйруқбозлик иқтисодиётида ҳаракат қилувчи корхона.* Корxonанинг ушбу хилига нисбатан қизиқиш асосан шу билан боғлиқки, Россия ва Шарқий Европа корxonалари катта қисмининг илдизи буйруқбозлик иқтисодиётига бориб тақалади. Буйруқбозлик иқтисодиётида ҳаракат қилувчи корхона фойдани кўпайтиришга эмас, балки нормал юкломли режани бажаришга йўналтирилган. «Принципал» (режа органи)нинг фармойиши мутлақ хусусиятга эга эмас, балки муҳокама ёки *режали савдонинг* предмети ҳисобланади.

Ушбу савдода корxonанинг овози рухсатнинг юқори чегараси, нормадан тепага чиқиш ҳақида огоҳлантиради, юқори турувчи органининг овози эса рухсатнинг қуйи чегараси, нормадан қуйига оғиш ҳақида эслатади».

Я.Корнаи. Иқтисодчи

Бу ерда «принципал» сиймоси алоҳида таҳлилни талаб қилади. Коммунистик мафкурага мувофиқ социализмда ўз манфаатларининг вакили – режа органи орқали *Б корхона* фаолияти устидан ўзининг назорат қилиш ҳуқуқини амалга оширувчи барча меҳнаткашлар «принципал» бўлиб ҳисобланарди.

Лекин назорат қилишнинг самарали механизмлари фақат режа органи билан корхона дирекцияси ўртасида ҳамда корхона дирекцияси билан унинг ходимлари ўртасидаги муносабатларда юзага келар эди. Ишлаб чиқариш топшириқларини бажаришдаги қатъий интизомига назорат қилишнинг учта механизми – партия (партия ташкилотлари орқали), хўжалик (вазирликлар ва идоралар орқали) ва кенгаш (Халқ депутатлари кенгашининг ижроия органлари

орқали) механизмлари орқали эришилди. Режа органларининг меҳнаткашлар томонидан назорат қилиниши механизмлари эса мавжуд эмас эди, бунинг оқибатида меҳнаткашлар «принципал» сифатида ўз манфаатларини амалга ошира олмас эди. Шунинг учун режа органи амалда «агент»дан ягона «принципал»га айланди: назоратсиз бюрократик аппарат ўз манфаатларини умуман жамият манфаатлари билан мослаштириш имкониятига эга бўлди. Келтирилган далилларга асосланган ҳолда *Б корхона*ни унитар ташкилот, яъни вазирлик ёки идоранинг бўлинмаси сифатида таърифлаш мумкин.

Б корхона ишлаб чиқариш ва сотиш алоқаларининг таркиби унинг унитар ташкилот бўлинмаси сифатидаги ҳолати туфайли унга «принципал» томонидан белгилаб берилган. *Б* корхоналар ўртасидаги барча горизонтал алоқалар вертикал алоқалар орқали - «принципал»га мурожаат этиш орқали амалга оширилади. Таъминот-сотиш алоқаларининг таркиби ресурсларни тақсимлашнинг *ажратиши* ёки фондлаш сингари механизмидан ҳосил бўлган. Ажратиш вазирлик ёки идора томонидан *Б* корхона маҳсулотининг асосий истеъмолчилари ва етказиб берувчилари белгиланишидан иборат. *Б* корхонанинг таъминот ва сотиш таркибини мустақил ўзгартиришга уринишларига «принципал» томонидан кескин тўсқинлик қилинди.

Б корхонада меҳнат муносабатларининг тизими ҳам ўзига хос. Унда банд бўлганлар сонининг куйи чегараси режа топшириқлари билан, юқори чегараси эса – ишчи кучининг кутилаётган тақчиллиги билан белгиланади. Ресурслар чекланган иқтисодиётдаги бошқа ҳар қандай ресурс сингари ишчи кучи ҳам тақчил. Шунинг учун корхона ўзининг ресурс, шу жумладан *ортиқча бандлик* шаклида - ишчи кучи заҳирасини барпо этишга уринади. Бунда, табиийки, *Б* корхона ўзининг барча ходимларини иш билан таъминлашга қодир эмас ва уларга тенглаштирувчи ҳамма улар томонидан амалда ишлаб топилмаган иш ҳақини тўлайди. Ишчидан эгалик функциясини олиб, уни ишлаб чиқариш натижаларига реал таъсир кўрсатиш имкониятидан маҳрум этган ҳолда, қоғозбозлик тизими ушбу имкониятнинг ўрнини ишлаб топилмаган иш ҳақини олиш имконияти билан қоплайди.

2. *А фирма*. Америка фирмаси ёки *А* фирма неоклассик дарсликлар саҳифаларида таҳлил қилинувчи фирманинг идеал хилига кўпроқ мос келади. *А* фирма ўз маҳсулотига рақобат томонидан белгиланган нархда ва ишлаб чиқариш функцияси билан ёритиладиган харажатлар таркибида фойдани кўпайтиришни мақсад қилиб кўйган. Ҳатто, агар қандайдир фирмада рақобат бозорида фирманинг мувозанатини тўғри ҳисоблаб чиқа оладиган биронта ҳам ходим топилмаса ҳам, у бозорда ўзини ҳудди неоклассик назариянинг барча қоидалари бўйича фойдани кўпайтиргандек, тутади.

Фойдани кўпайтиришга йўналтирилиш *А* фирма «принципали» - унинг акциядорларининг мақсадли функцияси билан белгиланган. Акциядорларнинг асосий манфаати бир акцияга ҳисобланган ўз даромадини оширишдан иборат, бу йил якунига кўра корхонанинг инвестиция қилинмаган фойдасининг миқдорига боғлиқ. Ўз навбатида, фойданинг миқдори «агентлар» - *А* фирманинг ёлланма менежерларининг ҳаракатлари билан белгиланган. «Принципал-агент» хилидаги ўзаро муносабатлар менежерлар билан ёлланма ходимлар ўртасида ҳам юзага келади.

Акциядорлар билан менежерларнинг ўзаро муносабатларида «принципал-агент» муаммоси иккита муқобил механизм – «овоз бериш» ва «чиқиш» асосида ҳал этилади. Акциядорлар менежерларнинг фаолияти устидан навзорат қилиш ҳуқуқини ё акциядорларнинг йиллик йиғилишида иштирок этиб ва директорлар кенгаши таркибини ўзгартириш («овоз бериш») орқали ёки ўз акциясини сотиб ва бу билан менежерларнинг ҳаракатларини маъқулламаслигини ифодалаш («чиқиш») йўли билан амалга оширишлари мумкин. Менежерларга ўз хизматлари бозори томонидан кўрсатиладиган интизомий таъсир ушбу бозорда юқори трансакция харажатлари ва унда алмашиладиган ресурслар – бошқарув кўникмалари ва иқтидорлар ўзига хослигининг юқори даражаси туфайли, кам самарали ҳисобланади.

Иккала муқобил вариант - «овоз бериш» ҳам, «чиқиш» ҳам ўзининг қатор камчиликларига эга. Овоз бериш акцияларнинг кичик пакетлари эгалари учун «чиптасиз муаммоси»ни келтириб чиқаради. Бундан ташқари, акциядорлар йиғилишнинг кун тартибини менежерларнинг ўзлари назорат қилишади. Муваффақиятсиз бошқарилаётган фирма акцияларининг сотилиши эса ҳамма вақт акцияларнинг пасайтирилган курси туфайли мулкдорларга зарар келтиради.

«Овоз бериш» борасидаги аҳволни ишончли овоз бериш амалиёти ёрдамида тўғрилаш мумкин, бунда кичик пакетлар мулкдорлари ўз номидан овоз беришни йирикроқ пакетлар мулкдорларига ишониб топширадилар. «Чиқиш» вариантдан фойдаланишни эса акцияларнинг бирлаштирилган пакетлари олди-сотдисига тендер таклифларидан фойдаланиш орқали оптималлаштириш мумкин.

Менежерлар билан ходимларнинг ўзаро муносабатларида «принципал-агент» муаммосининг ҳал этилиши *фордизм* – Буюк қатағонлик даврида Генри Форд томонидан ишлаб чиқилган меҳнатни ташкил қилиш тизими тамойилларига асосланади. Менежерлар билан ёлланма ходимларнинг ўзаро муносабатлари сиёсати сифатида фортдизмнинг асосий унсурлари куйидагилардан иборат:

- нархларнинг ўсишига қараб иш ҳақининг индексацияланишини ўз ичига олувчи меҳнатга ҳақ тўлашнинг юқори даражаси;
- қатъий ишлаб чиқариш интизоми, бунда машина (масалан, конвейер) ходимнинг ҳаракатлари устидан назорат қилиш воситаси ролини ўйнайди;
- касаба уюшмалари иш берувчилар билан ёлланма ходимлар ўртасидаги низоли муносабатларда воситачи ролини бажаришади;
- бир тармокнинг ўзига қарашли корхоналарда (масалан, «Ford» ва «General Motors» ўртасида) кадрлар ротациясининг юқори даражаси.

Ва ниҳоят, *A* фирманинг ишлаб чиқариш ва сотиш алоқаларининг таркиби трансакция харажатларини пасайтириш вазифасига тўлиқ буйсунган. «Интеграция – орқага, олдинга ва комбинациялаш – муқобил мақсадларга қараганда кўпроқ трансакция харажатларини пасайтириш мақсадлари билан боғлиқ. Етказиб берувчилар, харидорлар, шунингдек улар билан тузиладиган шартноманинг хилини танлаш фирманинг шу онда бозорда юзага келган трансакция харажатларининг даражасини пасайтиришга интилишини акс эттиради. Масалан, гўшт маҳсулотини ташиш учун рефрижератор техника билан таъминлашга катта миқдордаги инвестициялар зарурлиги боис, кўпинча гўштни қайта ишловчи корхоналар ташиш масаласини рефрижераторлар паркини харид қилган ҳолда, пудрат асосида ҳал этишади.

3. *J* фирма. Мацашика Аоки томонидан *J* фирма деб номланган Япония фирмаси Америка фирмасидан катта фарқ қилади. *J* фирмасида «принципал» сиймосини фақат мулкдорларнинг турли тоифалари ўртасида акцияларнинг тақсимланиши тўғрисидаги статистика маълумотлари асосида аниқлаш қийин. Ушбу маълумотлар фақатгина япон фирмаларида ҳам, худди АҚШда бўлгани каби, якка акциядорлар «принципал» ҳисобланмайди, деб таъкидлаш имконини беради. Агар 1949 йилда япон компаниялари акцияларининг тахминан 70 фоизи якка акциядорларга тегишли бўлган бўлса (эслатиб ўтамиз, урушдан кейинги даврда гап институтни - *A* фирмани - Японияга импорт қилиш қилиш ҳақида борди), 80-йилларнинг охирига келиб уларнинг қўлида фақатгина акцияларнинг 24 фоизи қолди. *J* фирма акцияларининг 42 фоизи молиявий институтларга, 25 фоизи урушдан аввалги «дзайбатс» хилидаги холдингларга тегишли⁷.

Бироқ япон фирмаларини таҳлил қилишда юзага келадиган асосий қийинчилик – бу фақат турли регламентловчи хужжатларга бириктирилган расмий маълумотларга таянишнинг имкони йўқлиги. Ошкора мулкдорлар сафида *J* фирма ходимлари мавжуд эмаслигига қарамай, улар амалда ўз фирмасининг фаолияти устидан назоратни амалга оширишда бевосита иштирок этишади. М.Аоки «принципал» ролида бир вақтнинг ўзида ташқи акциядорлар ҳам, «инсайдерлар» - корхона ходимлари ҳам иштирок этадиган вазиятни ёритиш учун «дуал назорат» атамасини таклиф этди. Бунда назорат соҳалари акциядорлар ва ходимлар ўртасида аниқ бўлинган. Йирик акциядорлар, биринчи навбатда банклар, корхона акция учун даромаднинг қулай (максимал эмас!) даражасини таъминлашга қадар жорий назоратдан бош тортишади. Бу билан уларнинг ўзлари жорий назоратни фирма ходимларининг ўзларига ишониб топширадилар. Бу ерда гап қисқа муддатли шартномалар асосида ёлланган ходимлар ҳақида эмас, балки квазидоимий ходимлар ҳақида кетаяпти.

⁷ Aoki M. Economic Japonaisc. Information, motivations et marchandage. Paris: Economica, 1991, p. 128, 135.

Шундай қилиб, япон фирмаси «агентлар» иттифоқи моделига жуда яқин ва унда «принципал-агент» хилидаги классик муносабатлар мавжуд эмас. Ушбу фикр қуйидаги фактлар билан ҳам тасдиқланади. Биринчидан, *J* фирмада ходимларни бўлинмалар ва бажариладиган функциялар бўйича бўлишдан фаол фойдаланилади: ўзаро боғлиқ операцияларни бажаришга ҳам, раҳбарлик функциясини амалга оширишга ҳам қодир бўлган универсал ходим идеал ҳисобланади. Масалан, янги маҳсулотларни ишлаб чиқиш билан шуғулланувчи муҳандисларни ишлаб чиқариш жараёнига сафарбар этиш амалиёти, ва аксинча, «линияли» муҳандисларнинг тажриба-конструкторлик бюросидаги ҳар йиллик стажировкаси кўпроқ горизонтал мувофиқлашувга мисол бўлади. Мувофиқлашувнинг горизонтал тамойиллари фирма ичида ахборот оқимлари айланишини шунчалик оптималлаштириш имконини берадики, бўлинмалар шиддат билан ишлаб ва зарурат туғилишига қараб («аниқ ўз вақтида» тизими) янги партияларни бошқа бўлинмаларга буюртма қилгани ҳолда, суғурта ва бутловчи қисмлар захираларини барпо этмасдан фаолият кўрсатишда давом этишади.

Иккинчидан, ротация тамойили ходимларнинг мансаб бўйича ўсишларини режалаштиришнинг асосида ётади. *J* фирмада даража иерархияси амал қилади, яъни ходимлар меҳнатига ҳақ тўлаш ва уларнинг ижтимоий мақоми ишлаб чиқариш ўлчами билан эмас, балки фирма ичидаги иерархиянинг даражаси билан белгиланади. Янгидан ишга қабул қилинган ходим учун лавозимда ўсиш паст пағоналардан бошланиб, унинг бутун меҳнат фаолияти мобайнида давом этади. Шуниси қизиқки, акциядор банклар ҳам, *J* фирма ҳам, унинг контрагентлари ҳам даражаларнинг ягона иерархиясини ҳосил қилади. Шунинг учун ходимнинг мансабда кўтарилиши корхонадан бошланиб банкда ёки контр-агент фирмада давом этиши мумкин ва аксинча.

Япония корпорацияси агентлар иттифоқи томонидан назорат қилинади, бу фирманинг мақсадли функциясини ўзгартиради: фойдани кўпайтириш унинг мақсадлари иерархиясида энди даслабки ўринни эгалламайди. Фирма томонидан назорат қилинадиган бозор улушининг узлуксиз ўсишини таъминлаш биринчи ўринда туради, чунки бундай ўсиш ташкилий экспансия, тузилмани кенгайтириш ва ривожлантириш учун замин яратади. Ўсиш уни таъминлаганларни мукофотлайди, - тамойили айнан япон фирмаларига нисбатан тўғри, уларда ташкилий экспансия даражалар сонини оширади ва, демак, унинг ходимларининг мансабдаги ўсишини яхшилади. Бошқача айтганда, акциядорларни ҳам, ходимларни ҳам назорат қилиш ишлаб чиқариш ва сотув ҳажмини ошириш орқали фирмани ташкилий квазирентани оширишга йўналтиради: фақат ана шундай мақсад турли мулкдорларнинг манфаатларини тенглаштиради.

J фирманинг унинг асосий контрагентлари – ўзаро боғлиқ корхоналар ва давлат билан ўзаро муносабатларига тўхталадиган бўлсак, ҳар бир фирма квазидоимий ўзаро боғлиқ корхоналар – «кейретсу» доирасига эга. Бунда «Toyota» хилидаги йирик корпорацияларда ўзаро боғлиқ корхоналар бош фирма атрофида учта эшелонга гуруҳланади. Биринчиси – энг барқарор фирмалар (неоклассик шартнома асосида ишловчи бундан ўзаро боғлиқ корхоналарнинг сони «Toyota»да 122 та), иккинчиси – бозордаги вазият тубдан ўзгарган ҳолатда улар билан муносабатлар узилиши мумкин бўлган (5437 та) фирмалар, учинчиси - қисқа муддатли шартномалар асосида ишловчи етказиб берувчилардан (41703 та фирма) таркиб топади. «Кейретсу»ни тузишда ўзаро боғлиқ корхоналарнинг нуфузи асосида трансакция харажатларини тежаш омилига хатарни бўлиш омили кўшимча қилинади: бозор конъюнктурасининг асосий таъсирини иккинчи ва айниқса учинчи эшелон таркибидаги ўзаро боғлиқ корхоналар ўзларида ҳис этишади.

Давлат билан муносабатларга келсак, *A* фирмдан фарқли ўлароқ *J* фирма тўлиқ мухториятга ва мустақилликка интилмайди. Амалда давлатга япон фирмаси томонидан корпоратив манфаатлар ва умуман жамият манфаатлари ўртасидаги ҳакам, медиатор сифатида, корпорациялар курашида эса мувозанатни сақлашнинг кафили сифатида қаралади.

4. *Ўтиш хилидаги корхона.* Шарқий Европа мамлакатларида амалга оширилган бозор ислохотлари *B* корхона билан *A* фирма ўртасида ярим йўлда турган яна бир идеал хилдаги корхона – ўтиш хилидаги корхонанинг пайдо бўлишига олиб келди. Ў корхонанинг «оралиқ» ҳолати, бироқ, уни *B* корхона ва *A* фирма элементларининг турли комбинацияларидан фойдаланиб таърифлаш мумкинлигини англатмайди. Ҳеч бўлмаганда Ў корхонанинг мақсадли функциясини олайлик: у маъмурий буйруқларларни бажаришдан ҳам, фойдани кўпайтиришдан ҳам иборат эмас.

Ў корхона омон қолишга, меҳнат жамоасини сақлаб қолишга йўналтирилган, шу муносабат билан айрим тадқиқотчилар ушбу идеал хилни тавсифлаш учун ҳатто «омон қолишга йўналтирилган корхона» атамасини ҳам таклиф этишди.

Ўтиш хилидаги корхона мақсадларини танлашнинг ўзига хос хусусияти унинг мулкнинг таркибига боғлиқ. *J* фирмада бўлгани каби бу ерда ҳам мулкнинг формал ва реал таркиблари ўртасида номувофиқлик мавжуд ва бу ҳам «инсайдерлар» - корхона ходимлари ва раҳбарларининг фойдасига. Бу ерда гап рекомбинацияланган мулк ҳақида бораяпти, яъни унда қуйидагиларга йўл қўйилади:

- хусусий ва давлат мулки ўртасидаги чегараларнинг йўқолиши. Давлат бюджетидан катъи назар расмий жиҳатдан хусусийлаштирилган корхона. Бироқ давлатнинг шартнома мажбуриятлари ва бюджет олдидаги мажбуриятларни бажармаган корхоналарнинг банкротлигини эълон қилишга тайёр эмаслиги, давлатнинг дебиторлик қарзларнинг бир қисмини ўз зиммасига олишга розилигини англатади. Ўзаро ҳисоб-китобларни ўтказиш амалиёти «ҳақиқий молиявий битимларни имтация қилади ва корхонани тўхтатиб қўйишнинг иложи йўқлиги ҳолатини шунчаки ниқоблайди, чунки бу ишчиларнинг норозилигини ва ишлаб чиқаришнинг пасайишини келтириб чиқаради».

- корхона ташкилий чегараларининг йўқолиши. Тўламасликлар муаммоси нафақат пул массасининг ишлаб чиқариладиган товарлар ва хизматлар ҳажмига мос келмаслигини, балки корхоналарнинг ўзи билан ўзаро боғлиқ корхоналарга *товар кредити* беришга тайёрлигини акс эттиради. Шартнома мажбуриятларини бажаришнинг паст маданиятини ҳисобга олган ҳолда, корхоналар томонидан ўзаро тўланмасликларга ихтиёрий равишда йўл қўйилишининг ягона изоҳи бўлиб ўзаро боғлиқ корхоналар *ўртасида* фирма *ичидаги* оқимлар каби тамойилларда товар-пул оқимини ташкил қилиш имконини берувчи ўзаро назоратнинг мавжудлиги ҳақидаги тасаввур ҳисобланади.

- мулкнинг формал ва реал таркибининг мос келмаслиги. Ташқи мулкдорлар, одатда, фонд бозорининг нооптимал фаолият кўрсатиши ва менежерлар томонидан ахборот асимметриясидан оппортунистик фойдаланилиши туфайли Ў корхона менежерлари устида ўзларининг назорат қилиш ҳуқуқларини амалга оширолмайдилар. Натижада «агентлар» - менежерлар – ҳатто акцияларининг асосий қисми ташқи сармоядорларга тегишли бўлган корхоналар устидан ҳам назоратни сақлаб қолишади.

Шундай қилиб, омон қолишга йўналтирилиш «агентлар»нинг «принципаллар» томонидан ўзларининг назорат ҳуқуқининг «овоз бериш» орқали ҳам, «чиқиш» орқали ҳам амалга оширилиши мумкин бўлмаган вазиятни сақлаб қолишга уринишини англатади. Демак, «агентлар» оппортунизми Ў корхона фаолият кўрсатишининг муҳим жиҳати ҳисобланади. Таъкидлаш лозимки, менежерларнинг ўзлари ходимлар (уларнинг ўзларига нисбатан «агентлар») устидан назоратни сақлаб қолишга эришдилар. Улар буни молиявий қийинчиликларга қарамай корхона балансида ижтимоий соҳа объектлари (уй-жой-коммунал хўжалиги, дам олиш базаси, болалар муассасалари, натура шаклида таъминлаш)ни сақлаб туришда ифодаланувчи патернализм сиёсати ҳисобидан удалашди.

Ў корхона томонидан ишлаб чиқариш алоқалари таркиби трансакция харажатларини камайтириш мезони бўйича эмас, балки вақт орқали текширилган алоқани сақлаб қолишга уриниш асосида шаклланади. 1993-1994 йилларда Россия корхоналарининг аксарияти асосий етказиб берувчилар (83%) ва истеъмолчилар (70%) билан эски алоқаларини сақлаб қолишди ва янги шерикларни топиш истиқболига шубҳа билан қарашди. Таъминлаш ва сотиш сиёсатидаги консерватизмнинг эҳтимолий талқинларидан бири янги шериклар билан шартномалар тузишнинг ғоят юқори трансакция харажатлари ҳақидаги тасаввурдан иборат. Биринчи навбатда бу янги шерикларнинг оппортунистик хатти-ҳаракатларининг юқори даражада эҳтимол тутилиши билан боғлиқ. Эски шерикларнинг оппортунизми уларнинг юзага келган нуфузи ва «қизиллар» муҳитида фақат «ўзиникига» нисбатан амал қилувчи алоҳида ахлоқ нормаларига эга бўлган директорларининг мавжудлиги туфайли деярли истисно этилган.

Энди корхоналарнинг тўртта идеал хилининг жадвал кўринишидаги қиёсий таҳлил қилиш натижаларини келтираимиз.

Турли иқтисодиётда ҳаракат қилувчи корхоналар фаолият кўрсатиши мезонлари

<i>Таққослаш мезонлари</i>	<i>Б корхона</i>	<i>А корхона</i>	<i>Ж корхона</i>	<i>Ў корхона</i>
<i>Мақсадли функция</i>	Нормал юклагани режани бажариш	Фойдани ошириш	Ишлаб чиқариш ва сотиш ҳажмларини ўстириш ҳисобидан ташкилий квазирентани ошириш	Корхонанинг омон қолиши, меҳнат жамоасини сақлаб қолиш
<i>Мулкчилик таркиби</i>	Формал-давлат, «идораларнинг» оёал мулки	Акциядорлар ичида жисмоний шахслар устунлик қиладиган акциядорлик	Формал-акциядорлик, жамоа корхонаси элементларига эга бўлган реал акциядорлик	Формал-акциядорлик, реал – «рекомбинацияланган»
<i>«Принципал»</i>	«Идора» (вазирлик, идора)	Якка акциядорлар	Акциядорлар ва квазидоимий ходимлар иттифоқи	Корхона раҳбарияти
<i>Бюджет чекловларнинг қатъийлик даражаси</i>	0-2	4	3-4	2-3
<i>Ташқи муҳит тавсифи</i>	Барқарор	Хатар	Хатар	Номалум
<i>«Принципал-агент» муаммосини ҳал этиш усуллари</i>	Учта шаклдаги бевосита назорат (маъмурий, партия, касаба уюшмалари ёки кенгаш)	«Овоз бериш» ёки «чиқиш» орқали	«Агентлар» иттифоқи сифатида фирма моделидан фойдаланиш	Корхона раҳбарияти ва унинг ходимларининг ўзаро муносабатларидаги патернализм сиёсати
<i>Хўжалик алоқалари таркибини белгилаб берувчи омиллар</i>	Барча горизонтал алоқалар вертикал алоқалар орқали (ресурсларни ажратилиш доирасида) амалга оширилади	Трансакция харажатларини пасайтириш	Трансакция харажатларини пасайтириш ва хатарни турли эшелонлар таркибидаги ўзаро боғлиқ корхоналар ўртасида тақсимлаш	Илгари юзага келган алоқаларни сақлаш, юқори трансакция харажатлари туфайли янги алоқаларни қидиришдан бош тортиш
<i>Давлат билан ўзаро муносабатлар</i>	Режа органи буйруқларига бўйсунуш	Тўлиқ мустақиллик	Бошқа корхоналар билан низолар пайдо бўлганида ҳакам сифатида фойдаланиш	Расмана мустақиллик, лекин давлат пасивларни бошқаришни реал марказлаштириш доирасида мажбуриятларнинг бир қисмини ўз зиммасига олади
<i>Бандлик сиёсати</i>	Ресурслар тақчиллигининг кутилаётган миқдоридан функция сифатида меҳнатга бўлган талаб	Маҳсулотга бўлган талаб ва ходимнинг меҳнат унумдорлигидан кутилаётган миқдоридан функция сифатида меҳнатга бўлган талаб	Квазидоимий ходимларнинг меҳнатига бўлган талаб барқарор, маҳсулотга нисбатан кутилаётган талаб фақат қисман ва вақтинчалик бандлик миқдorigа таъсир кўрсатади	Меҳнат жамоасининг ўзагини сақлаб қолишга бўлган интилиш туфайли меҳнатга бўлган талаб барқарор, ихтиёрий ишдан бўшашлар ҳисобидан ортиқча бандлик «навеси» қисқаради
<i>Иш ҳақи сиёсати</i>	Ягона тариф сеткаси асосида қатъий белгиланган	Энг юқори меҳнат унумдорлигига қараб мослашувчан	Ходимнинг даражалар иерархиясидаги ўрнига қараб қатъий белгиланган	қатъий белгиланган
<i>Касаба уюшмаси шакли</i>	Тармоқ	Тармоқ	Корхонанинг касаба уюшмаси	Тармоқ
<i>Касаба уюшмасининг функцияси</i>	Ходимларни назорат қилишнинг қўшимча механизми; ижтимоий бойликларни тақсимлаш	Ходимлар ва иш берувчилар ўртасида низолари пайдо бўлганида воситачи	Оддий ишчилардан тортиб то дирекциягача барча «инсайдерлар» манфаатларини намоён этиш	Касаба уюшмалари паст сафарбар этувчи салоҳиятга эга

Хулоса

1. «Принципал-агент» муаммоси ҳар қандай ташкилот фаолият кўрсатишини мураккаблаштиради. «Агент»дан «принципал»нинг фойдалилигини оширувчи ҳаракатларни кутишади, лекин «агент» ҳамма вақт ўзи билан «принципал» ўртасида мавжуд бўлган ахборот асимметриясидан ўз фойдаси йўлида ва «принципал» манфаатларига зид равишда фойдаланишга ҳаракат қилади. Муаммони ҳал этиш йўллари бир нечта: юқори ҳаражатлар билан боғлиқ бевосита назоратни кучайтириш; «принципал» томонидан «агентлар» мусобақасининг ташкил этилиши; «агентлар»нинг ташкилот фаолиятининг даромадларида иштирок этиши ва «агентлар»нинг ўзлари томонидан «принципал» функцияларининг бажарилиши. «Принципал-агент» муаммосини ҳал этишнинг ушбу вариантлари фирма ички тузилмаси учта хилининг табиатини изоҳлайди: унитар, холдинг ва мультидивизионал.

2. Фирманинг ички тузилиши таркибини шартлаб берувчи омилларнинг ҳар бир ўзига хос комбинацияси ташкилий маданият асосида ўзини ўзи такрор ишлаб чиқариш тенденциясига эга. Гап ташкилотнинг траектория бўйича ривожланиши ҳақида бораяпти. «Ривожланишнинг тарихий шартланганлик самараси»нинг мавжуд бўлиши корхоналарнинг тўртта идеал хили ҳақида гапириш имконини беради: буйруқбозлик иқтисодиётида ҳаракат қилувчи корхона, *A* фирма, *J* фирма ва ўтиш хилидаги корхона. Корхоналарнинг бундай хиллари буйруқбозлик иқтисодиётида (шўролар хилидаги иқтисодиётда), мутлақ рақобат иқтисодиётида (Америка хилидаги иқтисодиётда), иқтисодиётнинг корпоратив моделида (япон хилидаги иқтисодиётда) ва ўтиш иқтисодиётида юзага келган омилларнинг ўзига хос комбинацияларини акс эттиради.

Таянч сўзлар ва иборалар

“Принципиал” ва “агент” муносабатлари, ички ахборот асимметрияси, Нэш бўйича мувазанат, “агентлар” рақобати, фирманинг ички тузилмалари, холдинг, унитар ташкилот, мультидивизионал тузилма, траектория, ташкилий маданият, фирманинг хиллари, таққослаш мезонлари.

Такрорлаш учун саволлар

1. “Принципиал” ва “агент” сўзлари нимани англатади? Улар ўртасидаги муносабатлар нималарга асосланади?

2. Сизга яхши таниш бўлган ташкилотни танланг ва қуйидаги саволларга жавоб беринг: корхонада «принципал-агент» муаммоси қандай ҳал этилади; корхонанинг ташкилий тузилиши қанақа (унитар, холдинг, мультидивизионал, аралаш); корхона фирманинг қайси идеал хилига кўпроқ яқин?

3. Ўзбекистон бозорида ишловчи чет эл фирмасининг филиали қандай хилдаги корхона жумласига кириши мумкин? Жавобингизни асослашда қайси омиларни ҳисобга олиш лозим?

4. Ўтиш хилидаги корхона барқарор ташкилий тузилма ҳисобланадими ёки ушбу идеал хил ёрдамида фақат *B* корхонанинг *A* фирмага айлантирилишидаги босқич ёритилганми?

6-БОБ. ДАВЛАТ ИНСТИТУЦИОНАЛ ТАШКИЛОТ СИФАТИДА

6.1. Давлатнинг функциялари

6.2. Мулкчилик ҳуқуқларини тафсирлаш ва ҳимоя қилиш

6.3. Давлатнинг «муваффақиятсизликлари»

6.4. Давлат «чегараси»

6.1. Давлатнинг функциялари

Фирмадан ташқари, давлат ҳам ташкилотнинг яна бир тури ҳисобланади. Давлатнинг ўлчамлари катта бўлсада, иқтисодиётга давлатнинг иқтисодиётга аралашувини таҳлил қилиш микроиқтисодиёт эмас, балки макроиқтисодиёт предметиға киради, давлатни алоҳида ташкилот сифатида эмас, балки институт сифатида кўриб чиқиш лозим. Фуқаролар томонидан ўз ҳуқуқлари бир қисмининг давлатга топширилиши факти бундай ёндашувнинг асосини ташкил қилади – у ўз фаолиятини айнан шу асосда амалға оширади. Бошқача айтганда, давлатнинг табиати фуқаролар ва давлат аппарати ўртасида юзаға келадиган ҳуқумронлик муносабатлари билан белгиланади. Одатда фуқаролар билан давлат ўртасида ҳуқуқларнинг тақсимланиши *ижтимоий шартнома* ролини ўйновчи конституцияда қайд этилади. Масалан, Америкада қўлланиладиган «Ҳуқуқлар тўғрисидаги билль» шахслардан ҳеч қандай ҳолатда бегоналаштирилиши мумкин бўлмаган ҳуқуқларни ва улар томонидан давлатга топширилиши мумкин бўлган ҳуқуқларни аниқ чегаралайди.

Нима учун фуқаролар ўзларининг «табиий» ҳуқуқларидан ихтиёрий равишда воз кечишади ва уларни давлатга топширишади? Ҳуқумронлик муносабатларининг ҳар қандай бошқа вариантлари сингари ушбу ҳолатда ҳам фуқароларни давлатнинг ўзаро ҳамкорликни таъминлаш бўйича қатор функцияларнинг амалға оширилишини уларнинг ўзларига қараганда муваффақиятлироқ уддалашиға бўлган ишонч ҳаракатлантиради. Мазкур функциялар тўплами у ерда бозор «муваффақиятсизлиги» ўрин тутган, яъни у ерда классик ва неоклассик шартномалар асосида ҳал этиб бўлмайдиган вазифалар пайдо бўладиган соҳалар билан белгиланган. Бундай вазифалар жумласиға қуйидагилар киради:

- *мулкчилик ҳуқуқларини тафсирлаш ва ҳимоя қилиш*: трансакция харажатлари нолға тенг бўлмаган тақдирда мулкчилик ҳуқуқларининг тақсимланиши ресурслардан фойдаланиш самарадорлигиға таъсир кўрсатади;

- *ахборот билан алмашиш тармоқларини барпо этиш*: мувозанатли нарх бозор иштирокчиларига паст харажатли ва кам бузиб кўрсатилган ахборот билан алмашиш имконини берувчи ривожланган ахборот инфратузилмаси базасида шаклланади;

- *ўлчаш ва тортиш стандартларини ишлаб чиқиш*: давлатнинг ушбу йўналишдаги фаолияти алмашинадиган товарлар ва хизматлар сифатини ўлчаш харажатларини пасайтириш имконини беради, янада кенг маънода эса универсал чора-тадбирлар жумласиға давлат томонидан пул муомаласининг ташкил этилиши ҳам киради, чунки алмашувнинг универсал тадбири – пулнинг энг муҳим функцияларидан бири;

- *товарлар ва хизматлар билан жисмоний алмашиш тармоқлари ва механизмларини барпо этиш*: бозор инфратузилмаси нафақат ахборот билан алмашиш тармоқларини, балки товарлар ва хизматларнинг жисмоний ҳаракатланиши тармоқлари (транспорт тармоқлари, савдолар учун уюшган майдончалар ва ҳ.к.)ни ҳам ўз ичига олади;

- *ҳуқуқни муҳофаза қилиш фаолияти ва низоларда «учинчи» томон ролини бажариш*: шартномаларни бажаришда қутилмаган ҳолатларнинг пайдо бўлиши шарнома томонларининг улардан оппортунистик мақсадларда фойдаланишидан кафолатлаш учун «учинчи» томон (суд)нинг аралашувини талаб қилади;

- *соф ижтимоий фаровонликни яратиш «чиптасиз» муаммосини келтириб чиқаради*, бу уни молиялаш учун давлат томонидан мажбурлов чораларидан фойдаланишни талаб қилади (биринчи навбатда мудофаа, кейин соғлиқни сақлаш ва таълим сингари ижтимоий фаровонликни яратиш).

Энди давлатнинг ушбу санаб ўтилган функцияларидан биринчисини, шунингдек унинг мазкур соҳадаги қиёсий устунликларини батафсилроқ кўриб чиқамиз.

Давлат – фуқароларнинг қуйидаги соҳаларда ўз фаолиятини назорат қилиш ҳуқуқларининг бир қисмини топшириши натижасида юзага келадиган ҳуқумронлик муносабатларининг алоҳида варианты: мулкчилик ҳуқуқларини тафсирлаш ва ҳимоя қилиш; ахборот билан алмашиш тармоқларини барпо этиш; ўлчаш ва тортиш стандартларини ишлаб чиқиш; товарлар ва хизматлар билан жисмоний алмашиш тармоқлари ва механизмларини барпо этиш; ҳуқуқни муҳофаза қилиш фаолияти ва ижтимоий фаровонликни яратиш. Ушбу соҳаларда давлат легитим, яъни ижтимоий шартномага асосланган мажбурлаш ва куч ишлатиш ҳуқуқига эга бўлади.

6.2. Мулкчилик ҳуқуқларини тафсирлаш ва ҳимоя қилиш

Мулкчилик ҳуқуқларини белгилаш ва ҳимоя қилиш жараёнига давлатнинг аралашувига муқобиллик иқтисодий агентларнинг ўзларининг ресурслардан фойдаланиш қоидалари ҳақида келишишга уринишларидан иборат. Масалан, ресурслардан фойдаланиш меъёри «биринчининг устуворлиги» билан тартибга солиниши мумкин. Ўрмонда кўзикорин териш ёки навбатда туриш ушбу меъёрга яққол мисол бўлиб хизмат қилади. Бироқ мулкчилик ҳуқуқларини тафсирлаш унинг ёрдамида иккита чекловга дуч келади. Биринчидан, ноаниқликни пасайтиришга фақат қисқа муддатли даврда эришилади, чунки ҳар сафар ресурснинг янги эгаси пайдо бўлади, бу эса ўзаро ҳамкорлик иштирокчиларига барқарор кутишларни шакллантириш имконини бермайди. Иккинчидан, ҳатто қисқа муддатли даврда ҳам ресурснинг энг уддабурон ва самарали мулкдорнинг эмас, балки фақат биринчи бўлганнинг назорати остига тушиб қолишига қарши ҳеч қандай кафолатлар мавжуд эмас.

Иқтисодий агентлар томонидан мулкчилик ҳуқуқларини мустақил равишда тафсирлаш ва ҳимоя қилишга уриниш шартнома томонларининг уни амалга ошириш кафолати сифатида кучдан фойдаланишини назарда тутаяди. Бундан иккита муаммо келиб чиқади. Биринчиси – юзага келган низоларни фақат тажовуз ва куч ишлатиш асосида ҳал этиш, ёки, Гоббс бўйича «ҳаммининг ҳаммага қарши уруши» тенденцияси. Иккинчиси – ресурсларнинг катта қисмини ишлаб чиқариш фаолиятдан олиб, мулкчилик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш вазифаларини ҳал этиш ва шартномалар шартларининг бажарилишини таъминлашга йўналтириш.

Мулкчилик ҳуқуқларини хусусий тартибда тафсирлаш мақсадида куч ишлатишдан фойдаланиш имкониятини бирор-бир минтақада (қадимий ижтимоий тузум даври назарда тутилаяпти) яшовчи муаян қабиладаги реал вазиятни таҳлил қилиш асосида тузилган модел мисолида кўриб чиқамиз. Қабила йирик шоҳли қорамолларни етиштириш билан шуғулланади. Қорамоллар ва чорвачиликда фойдаланиладиган ресурсларга нисбатан ошқора қайд этилган мулкчилик ҳуқуқларининг мавжуд эмаслигини ҳисобга олган ҳолда, қабиланинг исталган оиласи, ўзининг чорвачилигидан ташқари, ўз саъй-ҳаракатларини мулкчилик ҳуқуқларини ҳимоя қилишга йўналтиришга мажбур. Агар ҳар бир оила аъзоларининг бутун саъй-ҳаракатлари қорамолларни етиштиришга йўналтирилса, у 10 га тенг фойдалилик кўрсаткичига эга бўлади, дейлик. Бироқ, агар оилалардан бири қуролланган кўриқчиларга эга бўлса, у ҳолда ушбу оила бошқа тинчликсевар оилага потенциал таҳдид солади: куч ишлатишдан фойдаланиш асосида биринчи оила катта ресурсларни эгаллаб олиши ва назорат қилиши мумкин. Агар иккала оила ҳам ўз аъзоларини қуроллантирса, чорвачилик билан банд бўлганлар сонининг қисқариши туфайли улар оладиган фойда даражаси 4 гача камаяди.

Кўрсаткичлар тақсимоли		2-оила	
		Кўриқчиларни сақлаб туради	Фақат чорвачилик
1-оила	Кўриқчиларни сақлаб туради	4;4 [N, St ₁ , St ₂]	2; 12
	Фақат чорвачилик	2; 12	10; 10 [P]

Нэш бўйича ягона мувазанат (4;4) нуқтада турибди, яъни иккала оила ҳам ўз аъзоларининг бир қисмини қуроллантиради ва уларни мулкчилик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун куч

ишлатишдан фойдаланишга ихтисослаштиради. Ҳар бир хўжалик бирлигининг, ушбу ҳолатда оиланинг ўз «хавфсизлик хизмати»га эга бўлишга интилиши натижасида ресурсларнинг катта қисми ишлаб чиқариш фаолиятдан олиб қўйилади, демак, ишлаб чиқаришнинг умумий ҳажми қисқаради. Масалан, 10 та йирик шоҳли қорамол ўрнига ҳар бир оила фақат тўртта қорамол етиштиради.

Ишлаб чиқариш фаолияти билан мулкчилик ҳуқуқларини мустақил ҳимоя қилиш фаолияти ўртасида иқтисодий субъектни танлаш муаммоси ҳам Джон Умбек ишларида таҳлил қилинади. У тадқиқот объекти сифатида «олтин васвасаси» даври (XIX асрнинг иккинчи ярми)даги Калифорнияни танлади. Калифорнияда ушбу даврда юзага келган вазиятнинг хусусиятли белгиси – ошқора қайд этилган ва ҳимояланган мулкчилик ҳуқуқларининг мавжуд эмаслигидан иборат: 1848 йилда минтақа Мексика томонидан АҚШ юрисдикцияси остига топширилди, лекин янгидан келган давлат хизматчиларининг аксарияти олтин чиқадаган участкаларни тақсимлаш юзасидан келиб чиққан низоларни ҳал этишни олтин изловчиларнинг ўзларига тақдим этган ҳолда олтин конларини ишлаб тайёрлашга киришдилар. Шунинг учун исталган олтин изловчи ўз вақтини VMP_g га тенг бўлган ушбу фаолиятнинг энг юксак маҳсулотига эга бўлган олтин қазиб чиқариш ва ўз конини VMP_v га тенг бўлган ушбу фаолиятнинг энг юксак маҳсулотига эга бўлган бошқа олтин изловчиларнинг тажовузидан ҳимоя қилиш ўртасида тақсимлар эди. Умбек кўрсатиб ўтганидек, қуйидаги шарт бажарилган тақдирда саъй-ҳаракатлар икки турдаги фаолият ўртасида тенг тақсимланади: $(VMP_g / VMP_v)_x = (VMP_g / VMP_v)_y$, бу ерда x – биринчи олтин изловчи, y – иккинчи олтин изловчи. Яъни мажбур қилишда қиёсий устунликка эга бўлган шахслар катта ўлчамдаги олтинли участкаларга, олтин қазиб чиқаришда қиёсий устунликка эга бўлган шахслар эса кичик ўлчамдаги олтинли участкаларга эгалик қилишади. XIX асрнинг иккинчи ярмида Калифорнияда деярли ҳар бир шахс ўз қуролига эга бўлиб, ундан ўзини ҳимоялаш учун фойдаланарди, шунингдек у ерда аҳолининг деярли умумий қуролланиши асосида аҳоли салоҳиятининг намунавий тенг ҳуқуқлилигига эришилди; олти отарли «Кольт» «буюк тенглаштирувчи» деб бекорга ном олмаган. Агар ҳар ким қуролни қўлга кирита олмаса (мажбурлаш тенглигига эришилмаса), «қаерда куч бўлса, ўша ерда ҳақиқат» тамойили амал қила бошлайди, демак, ҳар бир шахс бошқа шахсларга нисбатан ўзининг мажбурлаш салоҳиятини оширишдан манфаатдордир.

Мулкчилик ҳуқуқларини тафсирлаш ва ҳимоя қилиш учун куч ишлатишдан фойдаланиш имкониятига фақат шартнома томонлари унинг бажарилишини назорат қилиш ҳуқуқини учинчи томон – давлатга топширган тақдирдагина, йўл қўймаслик мумкин. Шартноманинг бошқа хилдаги учинчи томони, масалан, ҳакамдан фаркли ўлароқ, давлатга куч ишлатишдан фойдаланишни назорат қилиш ҳуқуқи ҳам топширилади. Айнан шундан давлатнинг унга жисмоний куч ишлатишни амалга ошириш монополиясини топшириш орқали бериладиган таърифи келиб чиқади.

Юқоридаги эркин қабила мисолига қайтиб, учинчи ўйинчи – давлатнинг пайдо бўлиши натижасида ўйин таркибида юз берган сезиларли ўзгаришни таъкидлаймиз. Куч ишлатишнинг бир томонлама қўлланиши жазоланадиган ҳолатга айланади ва унинг натижасида тажовуз қилувчи зарар кўради, давлат унга кўрилган зарарнинг қопланишини кафолатлаган тажовуз қурбони эса, ҳеч нарса йўқотмайди. Шундай қилиб, биз қуйидаги матрицага эга бўламиз.

		2-оила	
		Қўриқчиларни сақлаб туради	Фақат чорвачилик
1-оила	Қўриқчиларни сақлаб туради	4;4	4; 10
	Фақат чорвачилик	10; -4	10; 10 [N, St ₁ , St ₂ , P]

Давлатнинг аралашуви мажбур қилиш имкониятини тўхтатади ва ресурсларнинг бир қисмини самарали фойдаланиш учун бўшатади. Агар давлат куч ишлатишни қўллаш учун тўлиқ монополияни жорий этса, у ҳолда Нэш бўйича ва Парето бўйича ягона мувозанатли яқун (10; 10) бўлади.

6.3. Давлатнинг «муваффақиятсизликлари»

Исталган бошқа ташкилий тузилма сингари давлатнинг фаолият кўрсатиши ҳам трансакция харажатлари билан боғлиқ. Ва улар катта миқдордаги трансакцияларга қараганда қанчалик кўп бўлса, давлат шартнома шартларини бажаришнинг кафили сифатда иштирок этади. Шахс ва давлат ўтасида юзага келадиган ҳукумронлик муносабатлари *мураккаб* ва *позицион* хусусиятга эга. Биринчидан, шахслар давлатга назорат қилиш ҳукуқи билан бирга ушбу ҳукуқни ўз вакилларига – давлат хизматчиларига ўтказиш ҳукуқини ҳам топширишади. Иккинчидан, шахслар назорат қилиш ҳукуқини муайян шахсга эмас, балки давлат тузилмасида маълум мавқени эгаллаб турган функционер - *бюрократларга* топширишади. Ҳукумронлик муносабатлари функционерларнинг шахсий хусусиятларига эмас, балки уларнинг «оқилона яратилган қоидалар билан асосланган ишбилармонлик маҳоратига» асосланади. Мулкчилик ҳукуқларини тафсирлаш ва ҳимоя қилишда давлатнинг роли қанчалик фаол бўлса, давлатнинг ички тузилиши шунчалик *мураккаб* ва давлат хизматчиларининг сони шунчалик юқори, демак, давлат аппаратининг ичида айланувчи ахборотнинг бузиб кўрсатилиши даражаси шунчалик юқори бўлади. Бундан ташқари, мониторинг ва давлат томонидан ўз вакиллари – бюрократларнинг оппортунистик хатти-ҳаракатларини олдини олиш харажатлари ҳам ортади. Шунинг учун давлатнинг мулкчилик ҳукуқларини тафсирлаш ва ҳимоя қилиш жараёнига ҳар қандай аралашувини моделлаштиришда биз, биринчидан, ахборотнинг эҳтимолий бузиб кўрсатилишини, иккинчидан, мажбур қилишдан *легитим* фойдаланиш эҳтимоли ҳамма вақт 100 фоиздан камлигини ҳисобга олишимиз зарур. Ҳозирги вақтда очикча фойдаланиладиган ресурсларга нисбатан мулкчилик ҳукуқларининг давлат томонидан тафсирланиши жараёнини ёритиш учун Элинор Остром қуйидаги матрицани таклиф этади.

		2-шахс	
		Давлат томонидан тафсирланган мулкчилик ҳукуқлари асосида самарали фаолият	Куч ишлатишдан фойдаланиш
1-шахс	Давлат томонидан тафсирланган мулкчилик ҳукуқлари асосида самарали фаолият	10-2x; 10-2x [P]	-1-2x; 11-2y
	Куч ишлатишдан фойдаланиш	11-2y; -1-2x	2y; 2y [N, St ₁ , St ₂]

бу ерда y – давлат томонидан куч ишлатишнинг легитим қўлланилиши эҳтимоли; x - қонун билан белгиланган мулкчилик ҳукуқларини бузмаганларга қарши куч ишлатишнинг нолегитим, ҳато қўлланилиши эҳтимоли (давлат томонидан куч ишлатишнинг қўлланилиши фойдалиликнинг иккита бирлиги йўқотилишига олиб келиши кўзда тутилади).

Бундан келиб чиқадики, давлат томонидан фойдаланиладиган ахборотнинг ишончлилик даражаси 75 фоиздан кам бўлса ($x > 0,25$; $y < 0,75$), давлатнинг аралашуви ресурсдан фойдаланувчилар томонидан куч ишлатишнинг қўлланилиши эскалациясини тўхтатиб қололмайди. Ҳақиқатдан ҳам, x ва y нинг ушбу қийматларида Нэш бўйича ягона мувазанатли яқун ($2y$; $2y$), - куч ишлатишдан икки томонлама фойдаланиш бўлади.

Шунинг учун бозорнинг «муваффақиятсизликлари» билан бир қаторда давлатнинг «муваффақиятсизликлари»ни ҳам эътиборга олиш лозим. Хусусан, давлатнинг қуйидаги «муваффақиятсизликлари» ажратилади:

- *даромадлар ва харажатларнинг мос келмаслиги*: оддий фирмадан фарқли ўлароқ, давлатнинг қатъий бюджет чеклови даражаси мутлақ даражадан анча йироқ, давлат, ҳатто агар ўз

зиммасига олган мажбуриятларни бажаришга қодир бўлмаган тақдирда ҳам, уни банкротга айлантириш анча мушкул;

- *давлат фаолияти самарадорлигининг аниқ мезонлари мавжуд эмаслиги:* фирма учун фойда сингари самарадорликнинг аниқ мезонлари мавжуд эмаслиги туфайли давлат тузилмалари уларни мустақил ишлаб чиқилган стандартлар билан алмаштиради ва ушбу ҳолатда давлатнинг фаолияти уларнинг ўзлари томонидан бериладиган мезонлар (бюджет тушумларининг ўсиши, давлат назоратининг экспансияси ва ҳ.к.) бўйича баҳоланади;

- *олдинга қўйилган натижалардан фарқ қилувчи натижаларга эришиши эҳтимоли:* ахборот харажатлари ҳамда мониторинг ва назорат харажатларининг ўсиши амалга оширилган вазибаларнинг олдинга қўйилган вазибалардан мунтазам фарқ қилиши учун замин яратади (юқорида келтирилган, унда давлатнинг куч ишлатишдан хусусий фойдаланишни чеклашга уриниши унинг эскалациясига олиб келиши мумкин бўлган модел бунга яққол мисол бўлади);

- *ресурсларнинг нотенг тақсимланиши:* трансакция харажатлари нолдан фарқ қилганда ресурсларга бўлган мулкчилик ҳуқуқларини тақсимлашда давлат учун адолатлилигининг бир неча стандартлари мавжуд; Парето бўйича оптимум билан бир қаторда қуйидагилар ана шундай стандартлар ҳисобланади: Калдора қоидаси (агар ресурсларни тақсимлаш натижасидан ютаётган томон ютқазаётган томонга йўқотишларни қоплашга қодир бўлса, ресурсларни тақсимлашга ўзгартириш киритишга йўл қўйилади), Ролз қоидаси (энг кам таъминланганларнинг аҳволини яхшиловчи - ресурсларнинг адолатли тақсимланиши) ва кўплаб бошқа стандартлар.

Шунинг учун иккита идеал ҳолат (бир томондан, шартноманинг бажарилиши қисман қафолатланган мулкчилик ҳуқуқларини харажатларсиз фаолият кўрсатувчи бозор алмашуви асосида тақсимлаш ва, иккинчи томондан, ҳуқуқлар билан алмашиш устидан назоратни шартнома томонларининг манфаатлари йўлида ҳаракат қилувчи давлатга ўтказиш) ўртасида эмас, балки иккита такомиллашмаган муқобил вариантлар ўртасида танлашга тўғри келади. Бозор ва давлат ўртасидаги танлов фақат номукамалликларнинг турли даражалари ва хиллари ўртасидаги танлов ҳисобланади. Шундай қилиб, мулкчилик ҳуқуқларини алмашиш ва ҳимоя қилишнинг бозор механизми нолдан фарқ қилувчи трансакция харажатларини ва куч ишлатиш эскалациясини назарда тутаяди, *давлат томонидан* куч ишлатишдан фойдаланиш учун монопол ҳуқуқнинг қўлга киритилиши ҳам, бу сафар давлат аппаратининг ичида, трансакция харажатларининг ўсишига олиб келади, бу ҳол ҳуқуқларнинг тақсимланишида мунтазам бузиб кўрсатишларни келтириб чиқаради.

Шу муносабат билан О.Уильямсон мулкчилик ҳуқуқларини тақсимлашнинг у ёки бу варианты самарадорлигини, уни фаразия билан эмас, балки *реал* амалга ошириладиган муқобил вариантлар билан таққослаган ҳолда баҳолашни таклиф этади. Агар тақсимлашнинг қайсидир варианты учун уни таърифлаш ва катта миқдордаги соф ютуқ билан жорий этиш мумкин бўлган муқобил вариантни таклиф этиш мумкин бўлмаса, уни оптимал деб ҳисоблаш лозим. Шу нуқтаи назардан, илгари самарасиз ҳисобланган мулкчилик ҳуқуқларини тақсимлаш мисоллари реал муқобил вариантларни ҳисобга олган ҳолда, оптимал бўлиб чиқмоқда. Хусусан, кўпинча давлат аралашувининг иқтисодиёт учун зарарлилигига мисол тариқасида фойдаланиладиган АҚШ федерал ҳукуматининг «шакар дастури» (шакарни арзон импорт қилиш ўрнига унинг миллий ишлаб чиқарилишини қўллаб-қувватлаш) амалда барча иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий ҳаққонийликка жавоб берувчи ягона вариант ҳисобланади.

6.4. Давлат «чегараси»

Фирманинг бозорга нисбатан экспансияси чегаралари каби давлатнинг ҳам ўсиш чегаралари мавжуд. Агар шартномалар бажарилишининг кафили функцияларини бажариш учун тўлиқ давлат монополияси қонунга бўйсунининг юқори харажатлари шаклини қабул қилувчи юқори трансакция харажатларига олиб келса, у ҳолда давлат барча ўзаро муносабатларда эмас, балки фақат унинг айримларида кафил сифатида иштирок этади, деб тахмин қилиш ўринли. Бошқа битимларда улар амалга оширилишини қафолатлашнинг муқобил механизмлари амал қилади. Давлат қафолатладиган битимлар доираси нима билан белгиланади?

Ушбу доира уларнинг давлат томонидан кафолатланиши шартнома томонларининг муқобил кафилларга мурожаат этишида юзага келадиган харажатларга қараганда кам харажатли битимлар билан чегараланади. Шу боисдан учун фирма учун ифодаланган «ўзи қилиш ёки бозорда харид қилиш» деган савол давлат учун қуйидагича ифодаланади: «ўзи кафолатлаш ёки назорат қилиш ҳуқуқини бошқа кафилларга ўтказиш». Масалан, айрим мамлакатларда ижтимоий ва тиббий суғурта билан боғлиқ барча битимлар давлат томонидан кафолатланади, айти пайтда бошқа мамлакатларда ижтимоий ва тиббий суғурта хусусий фирмаларга топширилади. Таълим ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин. Бу ҳол битимларни кафолатлашнинг муқобил механизмларини таққослашда улар томонидан муайян иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий шароитларда юзага келадиган трансакция харажатларининг ўзаро нисбатини эътиборга олиш лозим. Демак, давлатнинг мутлақ чегараси *мавжуд эмас*, шунингдек муайян тарихий ҳаққонийликка нисбатан олинмаса, иқтисодий ва ижтимоий ҳаётга давлат аралашувининг оптимал ўлчамлари ҳам *мавжуд эмас*.

Ушбу хулоса Дуглас Норт томонидан келтирилган тарихий истиқболда давлат ролининг таҳлили билан тасдиқланади. Ўзининг энг машҳур «Иқтисодий тарих таркиби ва ундаги ўзгаришлар» китобида у иккита иқтисодий инқилоб ҳақида айтиб ўтган. Норт бўйича биринчи иқтисодий инқилоб деҳқончилик ресурс базасини оширишнинг асосий манбаси бўлган инсониятнинг кўчманчи ҳаётдан ўтроқ ҳаёт кечиршига ўтишида юз берди. Айнан шу вақтда ерга нисбатан мулкчилик ҳуқуқларини кафолатлаш механизми сифатида давлат қурилишининг дастлабки шакллари пайдо бўлди. «Мутлақ мулкчилик ҳуқуқлари [ерга нисбатан] мулкдор учун [ундан фойдаланиш] самарадорлиги ва унумдорлигини оширишга тўғридан-тўғри рағбатларни таъминлайди. Шундай қилиб, қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқаришнинг ўсиши биринчи иқтисодий инқилобнинг натижаси бўлди.

Иккинчи иқтисодий инқилоб XIX аср бошида, саноат инқилобининг авж олишидан олдин юз берди. Аниқроғи, иккинчи иқтисодий инқилоб саноат инқилоби учун замин яратди, чунки у ихтиролар ва амалий ишланмаларга нисбатан мулкчилик ҳуқуқлари билан боғлиқ шартномаларни давлат кафолатлари соҳасига киритишдан иборат эди. «Ихтироларга нисбатан мулкчилик ҳуқуқлари илмий-тадқиқот ва ихтирочилик фаолиятдан эришиладиган самарани оширди ҳамда илмий билим билан техника ўртасидаги масофани қисқартирди. Патент ҳуқуқи, саноат сирларини қонуний ҳимоялаш, товар белгиларидан фойдаланишни қонун билан тартибга солиш техник ихтироларнинг пайдо бўлиши ва кенг тарқалиши, яъни фанни ишлаб чиқариш билан бирлаштириш учун замин яратди. Давлат томонидан интеллектуал мулкни ҳимоялаш муаммосининг ҳал этилиши унинг ролининг навбатдаги тубдан ўзгариши бўлиши мумкин, ушбу масаланинг долзарблиги маданият ва санъатнинг ривожланишига тўсқинлик қилувчи «қароқчилик»нинг турли шакллари тарқалиши билан шартланади.

Хулоса

Шахслар, куч ишлатишни амалга ошириш учун монополия асосида давлат мулкчилик ҳуқуқларини уларнинг ўзларига қараганда самаралироқ тафсирлаши ва ҳимоя қилишини кутган ҳолда, ўз фаолиятини назорат қилиш ҳуқуқларининг бир қисмини давлатга топширишади. Шунинг учун институционал нуқтаи назардан давлатнинг асосий функцияси - мулкчилик ҳуқуқларини тафсирлаш ва ҳимоя қилишдан иборат. Давлатнинг оптимал ўлчамлари уларда давлат кафил сифатида бошқа кафиллар (битим томонлари, арбитр, ижтимоий гуруҳ)га қараганда самаралироқ фаолият кўрсатадиган битимлар доираси билан белгиланади. Давлатнинг оптимал ўлчамлари мутлақ эмас, балки тарихан шартланган.

ГЛОССАРИЙ

Бозор конституцияси – бозорда битимларни амалга ошириш ва унда мувозанатга эришиш имконини берувчи хатти-ҳаракатларнинг ўзаро шартланган нормалари йиғиндисини ташкил этади.

Бюрократик рента – бу ўзининг лавозим мавқеидан ноқонуний тарзда даромад олиш учун фойдаланувчи давлат амалдори томонидан олинган даромад (масалан, пора, совғалар ва ҳ.к.).

Бюрократиянинг иқтисодий назарияси – бу ижтимоий танлов назариясининг йўналишларидан бири бўлиб, у қимматбаҳо неъматларни ишлаб чиқармайдиган ва даромадлари ўз фаолиятининг натижаларини сотиш билан боғлиқ бўлмаган ташкилотларнинг фаолият кўрсатишини ўрганади.

Давлат – бу чегаралари унинг фуқароларга солиқ солиш қобиляти билан белгиланган жуғрофий ҳудудга жойлашган, ҳукмини амалга оширишда қиёсий устунликка эга бўлган ташкилот.

Дисфункция – қандайдир орган, тизим, иқтисодий институт функцияларининг асосан сифат жиҳатдан бузилиши.

Жамоавий хатти-ҳаракат харажатлари, Ж.Комманс методологиясидан келиб чиққан ҳолда, – институтларни ташкил қилиш ва улар фаолиятини таъминлаш харажатлари.

Ижтимоий танлов назарияси – бу улар ёрдамида инсонлар ҳукумат муассасаларидан ўз манфаатлари йўлида фойдаланадиган турли усулларни ўрганувчи назария.

Институт – инсонлар томонидан барпо этиладиган ва ўзаро ҳамкорликни таркибловчи сиёсий, иқтисодий ҳамда ижтимоий меъёрлар ва қоидалар.

Институт – бу жамият аъзолари ўртасидаги ўзаро муносабатларни белгилаб берувчи расмий қоидалар ва норасмий нормалар тизими.

Институтопrowайдер – неонституционал назария доирасида – ишлаб чиқариш институтлари ва келишувлар ишлаб чиқувчиси ва тарқатувчиси ролини, институтлар инкубатори ролини (тегишли институционал муҳитда янги институтларни етиштириш), яқка тартибдаги институционал интегратор ролини (ушбу нормага амал қилувчилар таркибига янги индивидларни жалб қилиш) бажарган ҳолда неонституционал таркибга таъсир кўрсатувчи ташкилот.

Институционаллаштириш – индивидлар ўртасидаги муносабатларда жамият аъзоларининг катта қисми томонидан фойдаланиладиган муайян қоидалар ёки нормаларни мустаҳкамлаш.

Институционал вакуум – бу илгариги хўжалик тизимини бошқариш механизмнинг тугатилиши ва янги механизмнинг мавжуд эмаслиги туфайли институционал тизимда энг кам трансакция харажатларига эга битимларнинг амалга оширилишини қўллаб-қувватлашга қодир бўлган расмий институтларнинг мавжуд эмаслиги ёки етишмаслиги.

Институционал матрица – бу тарихан барқарор шаклланган, дастлабки давлатларнинг пайдо бўлишини ва барча кейинги институционал тузилмаларнинг ривожланишини белгилаб берган, ўз навбатида, моҳияти ҳамон сақланиб қолган бирламчи моделни такрор яратишга хизмат қилувчи базавий ижтимоий институтлар тизими.

Институционал низо – расмий ва норасмий қоидалар ўртасидаги номувофиклик натижаси. Бир ҳолатда, институционал низо истиқболсиз институтларнинг пайдо бўлишига, бошқа ҳолатда эса самарасиз бўлса-да барқарор ҳосилалар – институционал тузоқларнинг пайдо бўлишига олиб келади.

Институционал технология – бу институтларни жорий этиш (импорт қилиш), шунингдек иқтисодий тизим фаолият кўрсатиши трансакция харажатларининг пасайишига олиб келишга ва иқтисодий ўсишни таъминлашга қодир бўлган янги институтларни ишлаб чиқиш (етиштириш) билан боғлиқ технология.

Институционал тузоқ – ўзини ўзи қўллаб-қувватловчи хусусиятга эга бўлган самарасиз барқарор норма (самарасиз институт).

Иштирокчи – бу мол-мулкка нисбатан мулкчилик ҳуқуқидан жамиятга нисбатан талаб ҳуқуқи эвазига воз кечувчи иқтисодий агент.

Иқтисодиётдаги маъмурий тўсиқлар – бу давлат органларининг қарорлари билан белгиланган, уларга амал қилиш бозорда фаолият юритишнинг мажбурий шarti ҳисобланган, бюрократик тартиботларни ўташ учун одатда бюджетга тушмайдиган тўловларни жорий этувчи қоидалар.

Иқтисодий империализм – неоклассик ёндашув асосида жамият тўғрисидаги фанларнинг бутун тарқоқ оиласини унификациялаш.

Келишувлар нисбатининг қуйидаги вариантлари мавжуд:

Мураса – унда турли келишувлар талаблари ўртасидаги зиддиятга барҳам берувчи синтетик нормалар намоён бўладиган келишувлар нисбати

Уриниш – унда бир ўзаро ҳамкорликнинг ўзи бир-бирини истисно этувчи нормалар асосида амалга оширилиши мумкин бўлган келишувлар нисбати.

Экспансия – унда ўзаро ҳамкорликни ташкил қилиш илгари бошқа келишувлар ҳукмронлик қилган соҳалардаги келишувлардан бирининг нормалари асосида амалга ошадиган келишувлар нисбати.

Кооперация – инсонлар гуруҳи ҳамкорлигининг хили бўлиб, унинг натижасида қандайдир ресурсдан биргаликда фойдаланиш якка тартибда фойдаланишдагига қараганда яхшироқ натижаларга эришишга ёрдам беради.

Коррупцияни институционаллаштириш – қарорлар коррупцияланган сиёсатчилар томонидан хусусий компаниялар манфаатлари йўлида эмас, балки коррупцияланган бюрократик тузилмалар манфаатлари йўлида қабул қилинадиган маъмурий ва сиёсий коррупцияни синтез қилиш.

Коуз теоремаси: агар мулк ҳуқуқи аниқ тафсирланган бўлса, яъни хўжалик юритувчи субъектлар ҳуқуқларининг чегаралари аниқ белгиланган бўлса ва ижро этилса, у ҳолда томонлар ўртасидаги ушбу мулкдан фойдаланишдан етказилган зарарлар бўйича ихтилофли масалани учинчи томон (давлат)ни жалб қилмаган ҳолда ҳал этиш мумкин бўлади, чунки мазкур ҳолатда трансакция харажатлари кам бўлади.

Коуз теоремаси (Ж.Стиглер томонидан ифодаланган): мукамал рақобат шароитида хусусий ва ижтимоий харажатлар тенг бўлади.

Коуз теоремаси (Т.Эггертссон томонидан ифодаланган): агар трансакция харажатлари катта бўлмаса, у ҳолда иқтисодиёт, ундаги мавжуд сиёсий ва бошқа институтлар тўпламидан қатъи назар, оптимал траектория бўйича ривожланади.

Кредитор – бу тадбиркорлик фаолияти билан боғлиқ хатарлардан воз кечган сармоядордир.

Лоббизм – давлат ҳокимиятининг қонун чиқарувчи ва ижро этувчи органларига мақсадли таъсир кўрсатиш йўли билан алоҳида ташкилотлар ва турли жамоатчилик гуруҳлари манфаатларини амалга оширишнинг алоҳида тизими ва амалиёти.

Мувозанатларнинг қуйидаги турлари мавжуд:

Парето бўйича мувозанат – ўйинчилардан бирининг ҳолатини, иккинчи ўйинчининг ҳолатини ёмонлаштирмаган ҳолда, яхшилаб бўлмайдиган вазият.

Штакельберг бўйича мувозанат – ҳеч бир ўйинчи ўз ютуғини бир томонлама тартибда ошира олмайдиган вазият. Бунда қарор дастлаб биринчи ўйинчи томонидан қабул қилинади, сўнгра иккинчи ўйинчига маълум бўлади.

Нэш бўйича мувозанат – ўйинчиларнинг ҳеч бири ўз ҳаракатлари режасини ўзгартирган ҳолда ўз ютуғини бир томонлама ошира олмайдиган вазият.

Устун стратегияли мувозанат – бошқа иштирокчининг ҳаракатларидан қатъи назар иштирокчига максимум фойдалиликни таъминловчи ҳаракатлар режаси

Мураккаб утилитаризм – индивид томонидан ўз фойдалилигининг самарали фаолият асосида оширилишидир.

Норма – институционал муҳитда индивидларнинг ўз танловини амалга оширишда фойдаланиладиган асосий унсур ҳисобланади.

Оддий утилитаризм – индивиднинг самарали фаолияти билан боғлиқ бўлмаган ҳолда ўз фойдалилигини оширишга интилишидир.

Олий мулк – давлат мулкининг дастлабки шакли ҳисобланади.

«Принципал-агент» муаммоси - «агент»нинг «принципал» топшириғи ва кўрсатмасини бажаришдаги ҳийласи (найранги). Ҳийла ишлатиш (найранг) ахборот асимметрияси ва «агент» фаолияти устидан назорат қилишнинг юқори даражаси туфайли мумкин бўлади.

Расмий қоидалар – конституциялар, қонунлар, суд қарорлари, маъмурий ҳужжатлар.

Реклама – имкониятли харидорларга сотувчилар ҳақида билимлар бериш усули.

Сармоядор – бу тадбиркорлик ролидан воз кечган капиталист.

Солиқ бўшлиғи – назарда тутилаётган солиқ тушумларининг суммаси билан реал йиғилган даромад ўртасидаги фарқ.

Табақали мулк – олдинги даврда асосий меҳнат шароити бўлган табиий ресурсларга табақали монополиялар шаклланиши билан тавсифланади, мулкдорларнинг ўзларига «бириктирилган» мол-мулкни тасарруф этиш ҳуқуқи борган сайин кенгайиши билан изоҳланади.

Ташкилий маданият – ташкилот аъзолари ўртасидаги ўзаро муносабатларни тартибга солувчи ва уларнинг жамоавий билимлари ва тажрибасининг ифодаси ҳисобланган меъёрлар, қоидалар ва анъаналар йиғиндиси.

Ташкилот - ҳукмронлик муносабатлари, яъни иштирокчиларининг айримлари - «агентлар» томонидан ўз ҳаракатлари устидан назорат қилиш ҳуқуқининг унинг бошқа иштирокчиси - «принципал»га топширилиши асосида қурилган мувофиқлаштириш бирлиги.

Ташқи таъсирлар (экстерналийлар) – нарҳда ўз аксини топмаган кўшимча харажатлар ёки фойдалар. Ижобий ташқи таъсирлар бир иқтисодий субъектлар фаолияти бошқа субъектлар учун кўшимча фойдаларнинг пайдо бўлишига олиб келган ҳолларда юзага келади, бунда у ишлаб чиқарилаётган неъматнинг нарҳларида ўз аксини топмайди. Салбий ташқи таъсирлар бир иқтисодий субъектлар фаолияти бошқа субъектлар учун кўшимча харажатларни келтириб чиқарган ҳолларда юзага келади.

Трансакция – шартнома шаклига эга бўлган битим.

Трансакция харажатлари – бу ишлаб чиқариш жараёни билан бағлиқ бўлмаган харажатлар, хусусан ахборотни йиғиш ва қайта ишлаш харажатлари, мунозараларни ўтказиш ва қарорлар қабул қилиш харажатлари, шартномаларнинг бажарилишини назорат қилиш ва ҳуқуқий ҳимоялаш харажатлари.

Трансакция харажатлари – бу мулкчилик ҳуқуқларини алмашиш ва ҳимоялаш билан боғлиқ барча харажатлар.

Трансформацион харажатлар – иқтисодий тизимдаги эски институтларни тугатиш, янги институтларни шакллантириш (ёки импорт қилиш) ва мослаштириш билан боғлиқ харажатлар.

Уй хўжалиғи – бу инсон капиталини ишлаб чиқаришнинг умумий вазифалари, яшаш, бюджет ва оила-қариндошчилик алоқалари билан бирлашган кишилар гуруҳидир.

Фирма ички тузилишининг вариантлари

Аралаш тузилма, агар бўлинмалардан бири худди унитар корхонадаги каби фирма раҳбарияти томонидан тўлиқ назорат қилинса, иккинчи бўлинма холдингдаги каби фирма раҳбариятига молиявий жиҳатдан қарам бўлса, учинчи бўлинма эса операцион мустақилликка эга бўлиб, мультидивизионал тузилмадаги каби ўз харажатини қоплаш тамойили асосида фаолият кўрсатган тақдирда, юзага келади.

Мультидивизионал тузилма – маҳсулотнинг хили, савдо марказига қараб ёки жуғрофий белги бўйича ўз харажатини қоплаш ва ўзини ўзи молиялаш тамойили асосида фаолият кўрсатувчи ярим мухтор ишлаб чиқариш бўлинмаларини ташкил этишни назарда тутди.

Холдинг тузилмаси – қарорлар қабул қилиш ва «агентлар» ҳаракатлари устидан назорат қилиш жараёнини имкон қадар марказлашган тизимдан чиқаришни ўзида намоён этади.

Унитар тузилма – ҳукмронлик муносабатларининг максимал даражада марказлашувини назарда тутди.

Хусусий мулкчилик – индивиднинг жамоавий хўжалик фаолиятдан ажралиб чиқишини ўзида намоён этади

Хуфёна иқтисодиёт – унда иқтисодий фаолият қонун доирасидан ташқарида амалга ошириладиган, яъни битимлар қонундан, хўжалик турмушининг ҳуқуқий меъёрлари ва расмана

қоидаларидан фойдаланилмаган ҳолда амалга ошириладиган соҳа. Хуфёна иқтисодиёт куйидаги учта унсурдан таркиб топади:

Норасмий иқтисодиёт – иқтисодий фаолиятнинг ошкора турлари, унда харажатларни пасайтириш мақсадида товарлар ва хизматларнинг қайд этилмаган тарзда ишлаб чиқарилиши ўрин тутади (таъкидлаш лозимки, давлатдан яшириладиган барча фаолият турлари ҳуқуқий меъёрлар билан тартибга солиниши мумкин эмас ва мулкчилик ҳуқуқларини ҳимоялашнинг муқобил механизмлари қўлланилишини талаб қилади).

Соҳта иқтисодиёт – қўшиб ёзишлар, чайқовчилик битимлари, порахўрлик ва пулни олиш ҳамда бериш билан боғлиқ ҳар хил товламачилик ҳаракатлари иқтисодиёти.

Криминал иқтисодиёт – қонуннинг (биринчи навбатда – Жиноий ва Фуқаролик кодексларининг) тўғридан-тўғри бузилиши ва мулкчиликнинг қонуний ҳуқуқларига тажовуз қилиш билан боғлиқ иқтисодий фаолият.

Хуфёна иқтисодиёт – бу биринчи галда иқтисодий ҳолат, чунки ушбу сектор иштирокчиларининг хатти-ҳаракатлари оқилоналик мотиви ва иқтисодий фойда билан изоҳланади. Бу ерда фаолият юритувчи иқтисодий субъектлар ўзига хос “*homo economicus*” модели билан ёритилади.

Хуфёна иқтисодиёт – бу у учун одатий хўжалик фаолиятини юритишда мавжуд қонунларга амал қилиш харажатлари (трансакция харажатлари) ўз мақсадларига эришишдан қўриладиган фойдадан юқори бўлган инсонлар учун паноҳ (Э. де Сото).

Шартнома – белгаланган институционал доираларда шахсларнинг онгли равишда ва эркин танлаши натижаси ҳисобланган мулкчилик ҳуқуқлари билан алмашиш ва уларни ҳимоялаш тўғрисидаги келишув.

Сотиш тўғрисидаги шартнома – бир хил даражада хатарга бетараф бўлган шахслар ўртасидаги келажакда шартноманинг бажарилиши жараёнида амалга ошириладиган вазифалар доирасини белгилаб берувчи келишув.

Ёллаш тўғрисидаги шартнома – хатарга бетараф бўлган шахс ва хатарга қарши шахс ўртасидаги келажакда шартноманинг бажарилиши жараёнида амалга оширилиши мумкин бўлган вазифалар доирасини белгилаб берувчи келишув. Бунда хатарга қарши шахс хатарга бетараф бўлган шахсга ўз ҳаракатлари устидан назорат қилиш ҳуқуқини топширади.

Шартномавий давлат – бу фақат унга фуқаролар томонидан топширилган ҳуқуқлар доирасида ва уларнинг манфаатлари йўлида куч ишлатиш монополиясидан фойдаланувчи давлат, фуқаролар эса солиқларни тўлашга мажбурият деб эмас, балки ўз зиммасига ихтиёрий равишда олинган бурч сифатида қарайди.

Эксплуататорлик давлати ўз даромадини (солиқ тушумларини), аниқроғи, - давлат аппаратини назорат қилувчи гуруҳнинг даромадини ошириш учун мажбур қилиш монополиясидан фойдаланади.

Экстреал вазиятлар – мулк ҳуқуқини қайта тақсимлашни қонуннинг қабул қилиниши натижасида зарар кўрган томонларни хуфёна ҳаракат қилишга ундайдиган ҳолат.

Қариндош-уруғчилик капитализми – сиёсий ва иқтисодий иерархияда ролларнинг қариндошчилик ёки ошначилик белгиси бўйича, яъни у ёки бу оилавий қавмга ёки “қалин дўстлар” жумласига киришига қараб тақсимланиши.

Ҳисоб-китобларнинг пулсиз шакли – бартер алмашуви, ўзаро ҳисоб-китоб (клиринг) схемалари, шунингдек нотижорат йўли билан кредитлашнинг барча турлари (шу жумладан, тўламасликлар).

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

I. Расмий манбалар

1. Ўзбекистон Республикаси “Мулк тўғрисида”ги Қонуни. 31 октябр 1990 й.
2. Ўзбекистон Республикаси “Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида”ги Қонуни. 19 ноябр 1991 й.
3. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. 8 декабрь 1992 й.
4. Ўзбекистон Республикаси “Акциядорлик жамиятлари ва акциядорлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги Қонуни. 26 апрел 1996 й.
5. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодекси. 29 август 1996 й.
6. Ўзбекистон Республикаси Солиқ Кодекси. 24 апрел 1997 й.
7. Ўзбекистон Республикаси Ер Кодекси. 30 апрел 1998 й.
8. Ўзбекистон Республикаси Уй-жой Кодекси. 24 декабр 1998 й.
9. Ўзбекистон Республикаси “Дехқон хўжалиги тўғрисида”ги Қонуни. 20 апрел 1998 й.
10. Ўзбекистон Республикаси “Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида”ги Қонуни. 14 апрел 1999 й.
11. Ўзбекистон Республикаси “Хусусий тадбиркорлик кафолатлари ва эркинликлари тўғрисида”ги Қонуни. 25 май 2000 й.
12. Ўзбекистон Республикаси “Масъулияти чекланган ҳамда қўшимча масъулиятли жамиятлар тўғрисида”ги Қонуни. 6 декабр 2001 й.
13. Ўзбекистон Республикаси “Хусусий корхоналар тўғрисида”ги Қонуни. 11 декабр 2003 й.
14. Ўзбекистон Республикаси “Фермер хўжалиги тўғрисида”ги Қонуни. 26 август 2004 й.
15. Ўзбекистон Республикаси “Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида”ги Қонуни. 20 июл 2006 й.
16. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2003 йил 24 мартдаги “Қишлоқ хўжалигида ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим йўналишлари тўғрисида” ПФ-3226-сонли Фармони.
17. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2003 йил 27 октябрдаги “2004-2006 йилларда фермер хўжалиқларини ривожлантириш концепцияси тўғрисида”ги ПФ-3342-сонли Фармони.
18. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 14 июндаги “Тадбиркорлик субъектларини ҳуқуқий ҳимоя қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 3619-сонли Фармони.
19. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 21 ноябрдаги “2007 йилда қишлоқ хўжалиги корхоналарини фермер хўжалиқларига айлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-514-сонли Қарори.

II. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг асарлари ва маърузалари

20. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. – Т.: Ўзбекистон, 1995. - 269 б.
21. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. - Т.: Ўзбекистон. 2005. – 96 б.
22. Каримов И.А. Инсон манфаатлари устуворлигини таъминлаш – барча ислохот ва ўзгаришларимизнинг бош мақсадидир. Халқ сўзи. 2009 йил 9 феврал.
23. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, уни Ўзбекистон шароитида бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. - Т.: Ўзбекистон, 2009. – 56 б.
24. Каримов И.А. Асосий вазифамиз – Ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. – Т.: Ўзбекистон, 2010.–80 б.

III. Махсус китоблар ва илмий тўпламлардаги мақолалар

25. Агабекян Р.А., Баядурян Г.А. Институциональная экономика: бизнес и занятость: Учебн.пособие. – М.: Магистр, 2008. – 462 с.

26. Агеев А.И. Предпринимательство: проблемы собственности и культуры. - М.: 1991. – 250 с.
27. Беркинов Б.Б., Неделькина Н.И. Имущественные отношения в сфере недвижимой собственности в Республике Узбекистан: V Международная научно-практическая конференция. Сборник тезисов. Пенза, Пензенский государственный университет архитектуры и строительства, 2009. – С. 22-25.
28. Беркинов Б.Б. Мулкчилик муносабатлари ролининг ўзгариши// Иқтисодий ислохотлар амалда: эришилган ютуқлар, муаммолар ва иқтисодиётнинг ривожланиш истиқболлари: Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг 18 йиллигига бағишланган илмий-оммабоп мақолалар тўплами.- Т.: “Иқтисодиёт”, 2009. – Б. 13-17.
29. Беркинов Б.Б. Трансакция харажатларини камайтириш иқтисодиёт рақобатбардошлигини оширишнинг муҳим омили: Илмий анжуман маърузалари тўплами. – Тошкент, ЎЗР ФА Иқтисодиёт институти, 2010. – 0,3 б.т.
30. Бренделева Е.А. Неинституциональная теория. Учебное пособие / Под.ред. проф. М.Н.Чепурина. – М.: ТЕИС, 2003. – 253 с.
31. Введение в институциональную экономику: Учебное пособие/ Под.ред. Д.С.Львова. – М.: Из-во “Экономика”, 2005. – 636 с.
32. Веблен Т. Теория праздного класса. М.: Прогресс. 1987.
33. Голышев В.А., Закирова С.А. Национальная экономика Республики Узбекистан в переходный период: Учебное пособие.– Т.: УМЭД, 2007.–142 с.
34. [Гребенников](#) В.Г. Эволюция институциональных систем. - М.: "Наука", 2004. – 240 с.
35. Грибов А. Ю. Институциональная теория денег: сущность и правовой режим денег и ценных бумаг.- М.: РИОР, 2008. – 200 с.
36. Гэлбрейт Дж.К. Экономические теории и цели общества. – М.: Прогресс, 1976.
37. Даглас К.Норт. Институты и экономический рост: историческое введение. – М.: 2003. – 265 с.
38. Данилов С.Ю. Конституционная экономика в зарубежных странах: Учеб. пособие./ С.Ю.Данилов; Гос.ун-т – Высшая школа экономики. – М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2008. – 145 с.
39. Институциональные основы формирования многоукладной экономики. Монография под общ. ред. И.Л.Бутикова. – Т.: Консаудитинформ, 2002. – 272 с.
40. Институциональная экономика: Учебник / Под общ. ред. А. Олейника. – М.: ИНФРА-М, 2009. – 704 с.
41. Институциональная экономика: новая институциональная экономическая теория: Учебник /Под общей ред. д.э.н., проф. А.А. Аузана. – М.: ИНФРА-М, 2006. – 416 с.
42. Коуз Р. Фирма, рынок и право. – М.: Дело, 1993. – 143 с.
43. Кузьминов Я.И. Курс институциональной экономики: институты, сети, трансакционные издержки, контракты: учебник для студентов вузов. – М.: Изд.дом ГУ ВШЭ, 2006. – 442с.
44. Неделькина Н.И. Институты права собственности в Республики Узбекистан. // Иқтисодий ислохотлар амалда: эришилган ютуқлар, муаммолар ва иқтисодиётнинг ривожланиш истиқболлари: Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг 18 йиллигига бағишланган илмий-оммабоп мақолалар тўплами. – Т.: “Иқтисодиёт”, 2009. – Б. 146-148.
45. Некипелов А. Становление и функционирование экономических институтов: от «рабинзоны» до рыночной экономики, основанной на индивидуальном производстве. – М.: Экономистъ, 2006. – 328 с.
46. Норд Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. – М.: Фонд экономической книги. «Начало», 1997. –с. 6.
47. Олейник А.Н. Институциональная экономика: Учебное пособие. – М.: ИНФРА-М, 2009. – 416 с.

48. Ортиқов А.А. Исохўжаев А.Т., Шестаков А.В. Хуфёна иқтисодиёт: Ўқув қўлланмаси / Масъул муҳаррир – ю. ф. д., проф. У.Тожионов. – Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2002. – 175 б.
49. Рыночные преобразования и развитие предпринимательства // Сборник научных трудов НИИУРР. – Т.: Консаудитинформ, 2002. – 352 с.
50. Сухарев О.С. Институты и экономическое развитие. – М.: ООО ИКП «ДеКА», 2005. – 384 с.
51. Сухарев О.С. Институциональная экономика: теория и практика / О.С.Сухарев; Ин-т экономики РАН. – М.: Наука, 2008. – 863 с.
52. Тарушкин А.Б. Институциональная экономика. Учебное пособие. – СПб.: Питер, 2004. – 368 с.
53. Ташматов Р.Х. Фермер хўжаликларининг институционал асосларини такомиллаштириш. // Иқтисодий ислохотлар амалда: эришилган ютуқлар, муаммолар ва иқтисодиётнинг ривожланиш истиқболлари: Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг 18 йиллигига бағишланган илмий-оммабоп мақолалар тўплами.- Т.: “Иқтисодиёт”, 2009. – Б. 152-154.
54. Ташматов Р.Х., Хашимов У. Особенности земельно-имущественных отношений в фермерских хозяйствах Узбекистана: V Международная научно-практическая конференция. Сборник тезисов. Пенза, Пензенский государственный университет архитектуры и строительства, 2009. – С. 194-196.
55. Ходжсон Джеффри. Экономическая теория и институты: Манифест современной институциональной экономической теории / Пер. с англ. – М.: Дело, 2003. – 464 с.
56. Шаститко А.Е. Новая институциональная экономическая теория. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: МГУ, ТЕИС, 2002. – 591 с.
57. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг “Мамлакатимизни модернизация қилиш ва кучли фуқаролик жамияти барпо этиш – устувор мақсадимиздир” ҳамда “Асосий вазиғамиз – Ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир” номли маърузаларини ўрганиш бўйича ўқув услубий мажмуа. Тузувчилар: Ходиев Б.Ю., Бекмуродов А.Ш., Гофуров У.В. – Т.: Иқтисодиёт, 2010. – 340 б.
58. Эванс Фрэнк Ч., Бишоп Дэвид М. Оценка компаний при слияниях и поглощениях: Создание стоимости в частных компаниях / Пер. С англ. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2004. – 332 с.
59. Эггертсон Т. Экономическое поведение и институты. –М.: ДЕЛЮ, 2001. 18-19 б.
60. On Economic Institutions: Theory and Applications. Alder-shot: Edrdward Elgar, 1995. –с. 19.

